

T.C.

Ardahan Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı

**MOLLA NASREDDİN DERGİSİNE GÖRE AZERBAJCAN'DA
MİLLİYETÇİLİK**

Mehmet Gökhan ÖZÇUBUKÇU

Dr. Öğr. Üyesi Kutay ÜSTÜN

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2022

MOLLA NASREDDİN DERGİSİNE GÖRE AZERBAYCAN'DA MİLLİYETÇİLİK

Mehmet Gökhan ÖZÇUBUKÇU

Dr. Öğr. Üyesi Kutay ÜSTÜN

Ardahan Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2022

KABUL VE ONAY

Mehmet Gökhan Özçubukçu tarafından hazırlanan “Molla Nasreddin Dergisine Göre Azerbaycan’da Milliyetçilik” başlıklı bu çalışma, 24.11.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

[İ m z a]

Prof. Dr. Sibel CENGİZ (Başkan)

[İ m z a]

Dr. Öğr. Üyesi Kutay ÜSTÜN (Danışman)

[İ m z a]

Doç. Dr. Ali Fuat GÖKÇE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Ardahan Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan *“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”* kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / Ardahan Üniversitesi Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyettarihinden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihinden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

○
24/11/2022

İmza

Mehmet Gökhan ÖZÇUBUKÇU

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir. Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.*

** Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü***

*veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.*

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Tez Danışmanım **Dr. Öğr. Üyesi Kutay ÜSTÜN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Mehmet Gökhan ÖZÇUBUKÇU

Canım Annem Birgül ÖZÇUBUKÇU'ya

TEŞEKKÜR

Molla Nasreddin Dergisine Göre Azerbaycan'da Milliyetçilik adlı tez çalıŐmamda bana yön veren, tezimin oluşmasında büyük katkı sağlayan, her koŐulda zamanını bana ayırarak tezimin tamamlanmasına katkıda bulunan değerli Dr. Öğr. Üyesi Kutay ÜSTÜN hocama, eğitim sürecimde desteğini esirgemeyen ve her zaman yanımda olarak varlığıyla beni onurlandıran sevgili Annem ve kardeŐim Serkan'a teŐekkürlerimi sunarım.

ÖZET

ÖZÇUBUKÇU, Mehmet Gökhan. *Molla Nasreddin Dergisine Göre Azerbaycan'da Milliyetçilik*, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan, 2022.

Bu tezin hipotezi, “Molla Nasreddin dergisinin Azerbaycan Türkleri arasında milli bir bilinç yaratılmasında etkisi vardır.”

Bu çalışmanın amacı, Çarlık Rusya'nın on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan coğrafyasında uygulamış olduğu sömürge ve Ruslaştırma politikalarına karşı Azerbaycan Türkleri arasında gelişen Milliyetçilik düşüncesinin arka planını ortaya çıkarmaktır. Tezde, yirminci yüzyılın başlarında basın alanında meydana gelen özgürlük ortamı sonucu yayın hayatına giren Molla Nasreddin dergisinin, siyasi bağımsızlıktan yoksun olan Azerbaycan Türkleri arasında milli kimliğin gelişmesi ve modern bir ulus inşa etme sürecinde dönemin güncel sorunları olan dil, din, kadın ve eğitim konularını mizahi şekilde ele alarak topluma nasıl mesajlar verdiği incelenecektir. Azerbaycan ve Türkiye’de dergi hakkında birçok araştırma olmasına rağmen Molla Nasreddin dergisinin milli kimlik oluşturma ve modern bir ulus yaratma konusunda verdiği mücadelenin detaylı araştırması bulunmamaktadır.

Araştırmanın iyi anlaşılması ve sınırlarını belirlemek adına tezin ilk bölümde etnisite, millet, ulus devlet, milliyetçilik incelenmiştir. Milliyetçilik türleri anlatılmış ve sonrasında millet ve milliyetçilik düşüncesinin nasıl meydana geldiğini incelemek adına milliyetçilik kuramlarına değinilmiştir.

İkinci bölümde Azerbaycan tarihi ve coğrafyası bölgedeki siyasi yapı hakkında bilgiler verildikten sonra Çarlık Rusya'nın işgali ve sonrasında yaptığı uygulamalar ele alınmış, ardından Azerbaycan aydınlarının yenileşme ve milliyetçilik adımları çerçevesinde milli kimlikleri korumak için toplumsal yapı değişimi adına yaptıkları reformlar incelenerek kültürel bir milliyetçiliğin yayılması ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise, 1905 devrimi sonrası Çarlık Rusya'sında basın alanında ortaya çıkan özgürlük sonrasında yayın faaliyetlerinin artması sonucu Azerbaycan Türkleri arasında milli bir bilincin oluşması ve çağdaş bir ulus yaratma düşüncesiyle yayın hayatına girerek güncel sorunları mizahi olarak ele alan Molla Nasreddin dergisi incelenmiş ve dergide yayınlanan karikatür ve yazılar ile toplumda nasıl bir değişim yapmak istediği ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Millet, Milliyetçilik, Azerbaycan, Yenileşme, Molla Nasreddin

ABSTRACT

ÖZÇUBUKÇU, Mehmet Gökhan. *Nationalism in Azerbaijan According to Molla Nasreddin Magazine*, Master's Thesis, Ardahan, 2022.

The hypothesis of this thesis is that ‘‘Molla Nasreddin magazine struggled to awaken a national consciousness among Azerbaijani Turks’’.

The aim of this study is to reveal the background of the idea of Nationalism that developed among Azerbaijani Turks against the colonial and Russification policies implemented by Tsarist Russia in the Azerbaijan geography since the beginning of the nineteenth century. In the thesis, Molla Nasreddin magazine, which was published as a result of the freedom environment in the press area at the beginning of the twentieth century, humorously addresses the current problems of the period, language, religion, women and education in the process of developing national identity among Azerbaijani Turks who lack political independence and building a modern nation it will be examined how it gives messages to the society by taking. Although there are many studies about the magazine in Azerbaijan and Turkey, there is no detailed research on the struggle of Molla Nasreddin magazine to create a national identity and create a modern nation.

In the first part of the thesis, the subjects of ethnicity, nation, nation-state and nationalism were examined in order to understand the research well and to determine its boundaries. Types of nationalism are explained and then theories of nationalism are mentioned to examine how the idea of nation and nationalism are formed.

In the second part, after giving information about the history and geography of Azerbaijan and the political structure in the region, after the occupation of the Tsarist Russia and its applications, the reforms made by the Azerbaijani intellectuals in the name of social structure change were discussed. In order to protect national identities within the framework of innovation and nationalism steps, the spread of a cultural nationalism has been examined.

In the third part, Molla Nasreddin magazine, which deals with current issues humorously, was examined and published in the Tsarist Russia after the 1905 revolution, with the idea of creating a national consciousness among the Azerbaijani Turks and creating a modern nation as a result of the increase in publishing activities after the freedom of the press. It

was discussed how he wanted to make a change in society with cartoons and articles.

Keywords:

Nation, Nationalism, Azerbaijan, Innovation, Nasreddin Molla

ÖN SÖZ

“Molla Nasreddin Dergisine Göre Azerbaycan’da Milliyetçilik” adıyla hazırlanan bu çalışma, üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, Milliyetçiliğin tarihsel kökeni ve temel kavramları açıklanmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümü dört başlık altında incelenmektedir. Azerbaycan tarihi ve 19. Yüzyılın başlarında Azerbaycan’da mevcut olan siyasi yapı anlatılmıştır. Çarlık Rusya’sının Azerbaycan’ı işgali ve yapmış olduğu asimilasyon politikaları sonunda toplumsal dönüşümler meydana gelmiş bunun akabinde Batı tarzı eğitim alan Azerbaycan entelijansiyası milli fikirlerinin canlanmasına ve Azerbaycan’da kültürel yenileşme hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Yenileşme hareketinde aydınlar ve basınların rolü oldukça önemlidir. Bunun sonucunda Azerbaycan’da siyasi yenileşme hareketi başlamıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde, 1905 Devrimi sonucunda Azerbaycan’da ortaya çıkan siyasi yenileşme hareketinde Molla Nasreddin Dergisinin rolü ve Azerbaycan Türkleri arasında meydana gelen değişim ve dönüşümler sonucunda derginin milliyetçilik fikirlerini yayılması ve toplumda yaptığı etki açıklanmaktadır. Bu çalışma, literatür taraması tekniği ile hazırlanmış olup, kaynak olarak kitap, gazete, dergi gibi dokümanlar ve konuyla ilgili internet sitelerinden faydalanılmıştır.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	
ETİK BEYAN	
TEŞEKKÜR	
ÖZET	5
ABSTRACT	7
ÖN SÖZ	9
GİRİŞ	12
1. BÖLÜM	15
MİLLİYETÇİLİĞİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	15
1.1. ETNİSİTE	15
1.2. ULUS DEVLET	18
1.3. MİLLET	19
1.4. MİLLİYETÇİLİK	22
1.4.1. Liberal Milliyetçilik.....	25
1.4.2. Muhafazakâr Milliyetçilik	26
1.4.3. Yayılmacı Milliyetçilik	27
1.4.4. Sömürge Karşıtı Milliyetçilik	27
1.5. MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI	28
1.5.1. Milliyetçilikten Önce Milletler: İlkçi Yaklaşım.....	29
1.5.2. Milletlerden Önce Milliyetçilik: Modernist Yaklaşım	31
1.5.3. Etno-Sembolcü Yaklaşım: Ara Yol	35
2. BÖLÜM	42
AZERBAYCAN’DA YENİLİŞME VE MİLLİYETÇİLİK HAREKETİ	42
2.1. AZERBAYCAN TARİHİ, TOPLUMSAL VE SİYASİ YAPISI	42
2.2. ÇARLIK RUSYA’SININ AZERBAYCAN’I İŞGALİ VE ASİMİLASYON POLİTİKALARI	45
2.3. AZERBAYCAN’DA YENİLEŞME: KÜLTÜREL MİLLİYETÇİLİK	48
2.3.1. Yenileşme Hareketinin Öncüleri: Aydınlar	51
2.3.2. Yenileşme Hareketinde Basının Rolü	54
2.4. AZERBAYCAN’DA SİYASİ MİLLİYETÇİLİK	59

3. BÖLÜM	62
MOLLA NASREDDİN DERGİSİNE GÖRE AZERBAYCANDA MİLLİYETÇİLİK	62
3.1. MOLLA NASREDDİN DERGİSİ VE MOLLA NASREDDİN’CİLERİN MİLLİ İDEAL DÜŞÜNCESİ	62
3.2. MOLLA NASREDDİN DERGİSİNDE TARTIŞILAN KONULAR	67
3.2.1. Dil Konusu	68
3.2.2. Eğitim Konusu	72
3.2.3. Kadın Konusu	74
3.2.4. İşçi Konusu	77
SONUÇ	80
KAYNAKÇA	84
EKLER	88
EK 1. Orijinallik Raporu Formu	88
EK 2. Etik Kurul Muafiyet Formu	89
ÖZ GEÇMİŞ	90

GİRİŞ

Çarlık Rusya'sının Doğu'ya açılma siyaseti izlemesi sonucunda 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ı işgal etmesi ve o topraklarda uygulamış olduğu Ruslaştırma ve sömürge politikalarına bir tepki olarak 19. yüzyıl sonlarını ve 20. yüzyıl başlarında Batılı anlamda modern eğitim alan Azerbaycan Türkü aydınlar yenileşme hareketlerine başlamışlardır. Azerbaycan'da petrol sanayisinin gelişmesi üzerine ortaya çıkan Türk burjuva sınıfı bu aydınları maddi ve manevi olarak destekleyerek yenileşme hareketine katkıda bulunmuşlardır. Yenileşme hareketinde aydınlar basını bir araç olarak kullanmış ve düşüncelerinin geniş halk kitlelerine yayılmasını basın yoluyla yapmışlardır. Bu yenileşme hareketleri ilk başlarda kültürel düzeyde reformlar yaparak ilerlemiş, 1905 Devrimi sonucunda oluşan konjonktür sayesinde siyasi yenileşme ve taleplere doğru yönelmiştir.

Azerbaycan'da siyasi yenileşme hareketinde ve siyasi oluşumların meydana gelmesinde en önemli etkiyi basın oluşturmuştur. Azerbaycan'da basın alanında öne çıkan en önemli yayın "Molla Nasreddin" dergisidir. Adını hazır cevap olmasıyla bilenen efsanevi ve mizah karakteri Nasreddin Hoca'dan alan dergi 1905 Devrimi sonrası oluşan demokratik ortamda, toplumun modern bir seviyeye ulaşması ve milli kimlik yaratma düşüncesiyle hareket ederek dönemin en prestijli yayınları arasında yerini almıştır.

Molla Nasreddin dergisi 7 Nisan 1906 yılında Tiflis kentinde "Geyret" adlı matbaada yayın hayatına girmiştir. Dönemin sorunlarına sayılarında geniş yer veren dergi 1905 ihtilalinin getirdiği tavizlerden yararlanmış ve milli kimlik inşa etme uğraşlarına başlamıştır.

Dergi, dönemin siyasi, ekonomik ve toplumsal olaylarını mizahi bir dille anlatarak, toplumu uyarmaya çalışmıştır. Azerbaycan halkının milli bir dil etrafında birleşmesini, kadınların toplumda eşit statüde olmasını ve çocukların modern anlamda eğitim alması gerektiğini ve dinsel gerici ile mücadele ederek bu konuları hemen hemen her sayısında dile getirmiştir. Dergide dönemin aydınları geniş şekilde yer almış ve

düşüncelerini topluma aktarmışlardır. Molla Nasreddin, İşçi haklarına geniş yermesi ve onları desteklemesi sonucunda köylü ve işçi kesimi tarafından benimsenmiş ve destek görmüştür. Bu süreçte Azerbaycan toplumunda milli ve manevi canlanış meydana getirilmiş ve dergi demokratik düşüncelerin yaygınlaşması sonucu ulusal ideal ülkülerini gerçekleştirme mücadelesine başlamıştır. Dergi, halkın sorunlarına tercüman olma özelliği taşıyarak, demokratik hareketin ideolojisi konuma gelmiştir.

1906 yılında Tiflis'te yayın hayatına başlayan dergi, Tebriz ve Bakü olmak üzere 1931 yılına kadar ki 25 yıllık hayatı boyunca 746 sayı çıkarmıştır. Molla Nasreddin dergisi Azerbaycan halkını, kendi dillerine, geçmişlerine ve ortak kültürlerine önem vererek, milli kimlik etrafında birleştirmeyi kendisine misyon edinmiş ve milli kimliğin şekillenmesinde önemli roller oynamıştır.

Çalışmanın Hipotezi

Bu tezin hipotezi, Azerbaycan'ın ilk mizahi dergisi olan "Molla Nasreddin'in milliyetçilik düşüncesi çerçevesinde, Azerbaycan Türklerinin milli ideal ülkülerinin şekillenmesinde ve ulus oluşumunda etkisi vardır."

Çalışmanın Konusu

1905 Devrimi sonrası oluşan özgürlük ortamında birçok yayın organı hayata geçmiştir. Bunlar arasında şüphesiz en etkili olanı Molla Nasreddin dergisidir. Molla Nasreddin dergisi, dönemin toplumsal, siyasi, ekonomik olaylarını kara mizah kullanarak okuyucularına sunmuştur. Dergi halk tarafından yoğun ilgi görmüş ve benimsenmiştir. Azerbaycan'da milli bağımsızlığa giden süreçte en etkili yayın organı olması ve 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasında etkisi olan bir yayın organı olmuştur. Dergide yazılar kaleme alan dönemin aydınları halkı bilinçlendirmeye çalışmış ve geniş kitlelere ulaşmıştır. Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları sorunları mizahi bir dil kullanarak okuyucularını sunan dergi, toplumun yenileşmesin ve aydınlanması uğruna mücadele etmiştir. Kadınların hukuksuzluğu, ana dilde yaşanan sorunlar, eğitim ve işçi hakları gibi problemleri kendine temel ilke yapan dergi birçok dönemin en etkili yayın organı olmayı başarmıştır.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Molla Nasreddin dergisi hakkında edebiyat alanında birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmada derginin tüm sayıları incelenerek Azerbaycan'da milli kimliğin oluşumunda nederece etkili olduğu, dönemin şartlarının anlaşılması ve derginin döneme olan katkısı amaçlanmıştır. Bu zamana kadar Molla Nasreddin dergisinin özgürlük ve milli ideal konusunda yapmış oldukları etkinin incelenmemesi açısından çalışmanın önem taşıdığı düşünülmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

“Molla Nasreddin Dergisine Göre Azerbaycan'da Milliyetçilik” adlı bu çalışma, Azerbaycan Milli Kütüphanesinden Molla Nasreddin dergisinin tüm nüshaları elde edilerek, dönemin sosyal, kültürel ve siyasi konuları analiz edilmiş, çeviriler yapılarak tüm sayıları taranmıştır. Karikatürler incelenerek derginin dönemin sorunlarına nasıl ışık tuttuğu tahlil edilmiştir. Bunun yanında Molla Nasreddin dergisinin Azerbaycan toplumu üzerinde etkisi üzerinde durularak konu hakkında yapılan çalışmalara atıflar yapılmıştır. Böylece Molla Nasreddin dergisinin, Azerbaycan Türklerinin milli kimlik oluşturmada ve bağımsızlığa giden yolda toplumda nasıl bir etki bıraktığı genel çerçeve ile aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın Sınırlıkları

Molla Nasreddin dergisi 25 yıllık yayın hayatı boyunca 746 sayısı neşredilmiştir. Dergi, ilk sayısından itibaren dönemin toplumsal, siyasi ve ekonomik konular olmak üzere birçok konu hakkında makaleler ve yazılar kaleme almış ve bunlara geniş yer vermiştir. Derginin geniş kapsamlı olması nedeni ile dil, kadın özgürlüğü ve hukuksuzluğu, din, eğitim ve işçi hakları konuları üzerinde durularak toplumun aydınlatılması, milli kimlik etrafında birleşmesi ve milli ideal fikri anlatılmaya çalışılmıştır.

1.BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİĞİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Milliyetçilik konusu birçok farklı görüşü içinde barındıran siyasi bir doktrindir. Milliyetçilik, ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye ve farklı toplumlar arasında değişik şekilde ele alınmıştır. Milliyetçilik mi milletleri yaratmıştır mıdır? Millet mi milliyetçiliği? Millet kimdir? Millet nerede ve ne zaman doğmuştur? Milliyetçilik modern çağa özgü bir doktrin midir? Yoksa tarih öncesi dönemlerde mi meydana gelmiştir? gibi sorulara cevap aranmıştır. Etnisite, ulus-devlet, millet gibi kavramlar çoğu zaman milliyetçilik ile iç içe geçmiştir. Milliyetçilik doktrinini açmadan önce bu kavramlara bakmanın milliyetçiliği daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

1.1. ETNİSİTE

Etnisitenin politik bir ifade olarak ilk kez Amerikalı sosyolog David Riesman tarafından 1953 yılında kullanılmasına rağmen bu ifade, özellikle ulus-devlet tasarımının geçerliliği açısından işlevseldir. Çünkü bir ulus devletin oluşumundan sonra belirli olan bir etni hâkim hale getirilir. Hâkim etni kültürel ve sosyal özellikleri nedeniyle ulusun siyasi oluşumunda ön plandadır. Çünkü önce belli bir etni belirlenir, sonra o millete uygun bir millet algısı ve siyasi formülasyon geliştirilir. Bu bağlamda etnik kimlik olgusunu vurgulamak gerekmektedir. Çünkü etnik kimlik birleştirici bir rol oynar ve özellikle toplumsal kaos zamanlarında öne çıkar (Yanık, 2013). Etnisite, toplumların bugünkü anlamda milletlere dönüşmesinin ve ulusal ideolojilerin temelini oluşturmaktadır. Milletinin ve milliyetçiliğinin temelinde etnisitenin önemli bir yeri vardır.

Etnisite olgusunun milliyetçiliği besleyen ve ulusun parçaları arasındaki dayanışmayı güçlendiren en önemli unsur olduğu söylenebilir. Gerçekten de milliyetçiler, genellikle mensubu oldukları ulusun çok eskilere dayanan ortak bir geçmişi olduğunu ve bugünkü bir aradılığın söz konusu ortak mirastan beslendiğini savunurlar. Bu bağlamda, milliyetçiliğinin sürekli geçmişe dönük referanslar aradığı ve toplumun bu yöndeki hafızasını canlı tutmaya çalıştığı söylenebilir.

Smith'e göre etnik gruplar milattan önce üçüncü yüzyıldan beri çeşitli zamanlarda ve yerlerde ortaya çıkmışlardır. Etnik toplulukların kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri

toprakları vardır. Bu ülkelerde ya da başka bölgelerde yaşıyor olsalar bile bu ülkeler hafızalarında yer alıyor olabilir. Etnik grupların bir vatanı, kutsal bir yeri veya coğrafi konumu olmalıdır. Farklı bölgelere dağılmış olsalar da bir gün dönebilecekleri vatan burasıdır. Ayrıca bir etnik topluluk anavatanını değiştirebilir. Tüm anavatanlarda kutsal kabul edilen (belki dini veya etnik) yer vardır. Eğer bir etnik grup bir dış etken nedeniyle vatanını terk etmek zorunda kalmışsa, o etnik grup ile vatan arasında her zaman bir bağ veya kimlik vardır. Etnik gruplar arasında özellikle kötü zamanlarda güçlü bir birliktelik ve dayanışma duygusu gelişiyor. Ortak bir düşmanın varlığı kendi varlığını tehdit ettiği için dayanışmayı artırır (Akıncı, 2019).

Gerd Baumann'a göre etnisite, aynı kandan olduğumuz anlamına gelmez (Akıncı, 2019):

‘Etnisite, doğanın kendi işleyişinin değil insanların eylem ve özdeşleştirmelerinin bir ürünüdür. İşte bu nedenle etnisite aynı kandan ya da soydan gelmek değildir. Daha çok, doğanın başta verdiği ancak sonlandırmadığı tüm olanakların yetiştirilmesi ve rafineleştirilmesidir. Çeşitli nedenlerden dolayı onu şaraba benzetmeyi seçtim. Şarap üzümünden yapılır ve tıpkı etnik kimliklerin genelde atalar ve soyları arasındaki doğal bağlarla ilişkilendirildiği gibi doğal bir ürün olarak bilinir. Ancak doğanın kendisi şarap yapmaz, tıpkı soyun kendi başına etnisiteyi üretemeyeceği gibi etnisite de yaşadığı toplumsal iklime bağlı olarak farklı anlamlar ve yan anlamlar kazanır. Tamamen durum ya da bağlama bağlı olarak etnik kimlikler vurgulanabilir ya da önemsizleşebilir; gururla ya da memnuniyetsizlikle taşınır, zorla kabul ettirilir ya da reddedilir.’

Etnisite olgusu, belirli bir tarihsel grubun millet sayılabilmesi için aynı kalıtsal biyolojik özelliklere sahip olması gerektiğini savunan ırkçılıktan farklıdır. Etnisite, toplumun kökeni ile ilgili tarihsel bir gerçekliği ortaya koyar. Aynı etnik kökene mensup olmanın çok sayıda birey açısından birbiriyle yakın ilişkiler kurmak ya da birliktelik yapmak için anlamlı olmayacağı kolayca tahmin edilebilir. Bunun yanında her etnisite'nin bir millet sağlamayacağı da açıktır. Dünya üzerinde uluslarla karşılaştırıldığında çok daha fazla sayıda etnisite olduğu bilinir. Bunların çoğu ya çok küçük nüfuslara sahiptir ya da belirli bir zaman içinde büyük milletlere entegre olmuş veya onunla birlikte yaşamayı kabul etmiş durumdadır. Bu yüzden etnisite ile ulusu birbirine karıştırmamak gerekir.

Erol Kurubaş'a göre etnisite kuramsal olarak ilkel ve araçsal olmak üzere iki şekilde ele

alınır. İlkel yaklaşıma göre etnisite dünyaya geldiği yerden din, dil, sosyal gelenek ve akrabalık ilişkileri yoluyla kazanılan değişmeyen bir bağlılık duygusu yaratır. Bu durum aynı türden özelliklere sahip bireyler arasında yakın ilişkilerin oluşmasını ve bu bireyler arasında dayanışmayı sağlamaktadır. Bu yolla etnisite ortaya çıkmıştır. Öte yandan Öte yandan araçsalcı yaklaşım, etnisitenin siyasi bir kurgunun işi, siyasi seçkinler tarafından belirli siyasi hedefleri harekete geçirmek için kullanılan bir araç olduğunu savunur. Etnik gruplar dil, din, kültür vb. ortak özellikleri paylaşırlar. Diğer etnik gruplarla ilişkilerinde kendi farklılıklarını vurgulayan ve onları diğer gruptan dışlayan bir anlayışları vardır. Etnik sınırların sosyal olarak inşa edildiği ve bu sınırların bir dereceye kadar geçirgen olduğu, dolayısıyla etnik grupların değişmez olmadığı söylenebilir (Akıncı, 2019).

Etnisite ve millet farklı olsa da çok benzer oldukları söylenebilir. Etnik gruplar arasındaki dayanışma duygusu onları bir ulus yapmasa da etnik grupları potansiyel ulus olarak görmek doğrudur. Çünkü tarih, etnik grupların belirli koşullar altında millet olabileceğini gösteriyor. Siyasallaşmış etnik gruplar milliyetçilik doktrini altında faaliyet gösteriyor. Etnik gruplar zamanla değişime uğrarlar, millet olduklarında etnik özelliklerinin aynı kaldığı söylenemez. Bu özellikler, yeni koşullar altında tekrarlanırsa varlıkları devam edebilir. Smith'e göre, tüm uluslar bir etnik çekirdek temelinde doğarlar. Tüm tarihsel dönemlerde farklı coğrafi bölgelerde etnik topluluklar yaşamıştır. Birçok millet ve milliyetçilik, önceden mevcut olan etnisiteyi ve onların etno-merkeziyetçiliğini referans alarak meydana gelmişlerdir (Akıncı, 2019). Dolayısıyla, etnisite ile milliyetçiliğin arasında bir ilişki mevcuttur. Milliyetçiliğin inşa niteliği, onu birdenbire icat etmek değil, mevcut siyasi coğrafyayı dikkate alarak etnik bilinci bir millet hayali ile yeniden üretilmesidir.

Etnik grupların siyasallaşmasının ve taleplerinin tarihsel, kültürel, dini, psikolojik, ekonomik ve sosyal bazı nedenleri olmakla birlikte asıl nedeni ulus inşa sürecinde ve milliyetçiliğin doğasında bulmak mümkündür. Etnik sorunların ortaya çıkışı ulus-devlet olgusu ile birlikte ele alınmıştır. Ulus-devletler, belirli ülkelerde yaşayan çeşitli grupları ve onlara ait kimlikleri tekleştirmek için farklı yöntemler kullanırlar. Bunu yapmak için, görünür bir etnik grubun geleneklerini canlandırır ve gerek gördüğünde onu kendisi icat eder (Akıncı, 2019).

Sonuç olarak millet kavramına Azerbaycan'da aydınların bir milli kimlik yaratma çerçevesinde bakacak olursak, bu kavramın kendisini Azerbaycan Türkleri arasında Türk milliyetçiliği belli bir bölgeyle özdeşleştiren, ortak bir isme ve paya sahip olan Azerbaycan Türlerine ortak bir kimlik kazandırdığını görebiliriz. Dil, din ve gelenekler gibi ortak kültürel biçimler Azerbaycan'da kültürel milliyetçiliğin inşasında önemli bir yer edinmiştir ve bu bakımdan Azerbaycan Türkleri kendi uluslarını var etmek için etnisiteyi temel unsur olarak ele almışlardır.

1.2. ULUS DEVLET

Ulus-devletin meydana gelmesi eski dönemlere kadar götürülse de ideal anlamda model olarak 18. yüzyılın ikinci yarısında kabul görülmüştür (Zabunoğlu, 2018). Ulus-devlet, dağınık ve çatışan egemenlik arasında parçalanmış olan bireyleri ülke ve ulus kavramların etrafında toplayan yeni bir kuruluştur. Buna istinaden ulus-devlet, o zamana kadar tam anlamıyla benzeri olmayan yeni bir siyasal birliktelik, yeni ve değişik bir örgütlenme olarak ortaya çıkmaktadır (Kapani, 2016). Ulus-devlet, bireylerin kendi kaderini tayin ilkesine ve ulusal kurumlara göre örgütlediği bir devlet modelidir. Ulus devlet; aynı etnik kökene, kültürel motiflere ve tarihsel geçmişe sahip insanların meydana getirdiği siyasi bir biçimdir. Ulus-devlet, bireyler arasında kaynaşma ve birliktelik vurgusu yapan bireylerin ulusal değerlerini ve siyasi politikalarını şekillendirdiği bir siyasi düzen olarak tezahür eder (Ekşi Uğuz & Saygılı , 2016).

Ulus-devlet kavramına bakacak olursak, ulus-devletin doğuşu Vestfalya Antlaşması (15 Mayıs 1648) ile karakterize edilse de ulus-devlet fikri, toplumsal ve tarihsel olarak pek çok bileşenden oluşmaktadır (Ekşi Uğuz & Saygılı , 2016). Yani ulus-devlet ortak bir kültür temelinden hareketle bir kültürü paylaşan ortak değerlere ve kimliğe sahip insanların siyasi bütünlüğünü sağlayarak yeni bir ulus yaratmaktadır.

Bir ulus-devlet, kültürel ve politik olarak birleşmiş ve bütünleşmiş bir halka sahip olmalıdır. Kültürel bütünleşme ortak bir dil ve tarih bilinci gerektirse de ulusal birliği gerektirmez. Tıpkı milliyetçiliğin imparatorlukları böldüğü gibi, etnik milliyetçilik de bugün ulus-devletlerin küçülmesine neden olmaktadır. Buradaki çözüm ya etnik temizlik ya da siyasi birliktir. Siyasi birlik vatandaşlık temelinde sağlanabilir. Ulus-devlet, mutlakiyetçi dönemlerde bireylerin sadakat duygusu ulusa değil krala dayanmasıdır. Bu dönemlerde kültürel bütünleşme politikaları sistematik bir şekilde

uygulanmamaktadır. Burjuva sınıfının güçlenmesi ve aydınlanma fikirlerin krallar tarafından benimsenmeye başlaması mutlakiyetçi devlet anlayışı ulus-devlet anlayışına dönüşmüştür.

Fransız Devrimi bir taraftan ulus-devleti diğer taraftan ise yurttaşlığın modern kurumunu meydana getirmiştir (Zabunoğlu, 2018). Ulus-devlet etnik ve dini temeller çerçevesinde oluşturulmuş modern bir olgudur.

Anthony Smith'in düşünce sistemine göre ulus-devlet sadece modernist bir yapı olmayıp modern öncesi yapıların da birikimi sonucu ortaya çıkmıştır. Smith'e göre ulus-devlet süreci milliyetçiliğe iç içe geçmiştir. Smith, bir ulus-devlet oluşumunda tarihsel bir vatan, ortak mitler ve kolektif hafıza, ortak bir kültür, halkın yasal hak ve sorumlulukları ve bölgesel hareketliliğe dayalı ortak bir ekonomi şeklinde beş unsuru olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bir ulus-devlet, beş farklı unsurdan oluşan bir siyasi biçimdir. Bunlar bölgesellik, merkezîyetçilik, milliyet, egemenlik ve siyasi yapıyı içerir (Ekşi Uğuz & Saygılı , 2016). Ulus-devlet fikrinde milli bir burjuvazi yaratmak, laik kurumları yerleştirmek ve devletin yurttaş adına yeni bir ulusal kimlik kazandırmak düşüncesi yer almaktadır. Ulus-devlet kendi sınırları üzerinde yasa yapma ve bunları uygulama hakkına sahiptir. Bu da ulus-devletin toprağa dayalı bir devlet olduğunu göstermektedir.

Tüm bunlardan hareketle Azerbaycan'da gelişen milliyetçilik anlayışı ulus temeller üzerine şekil almıştır. Ulus devletin etnik, kültürel, dini ve siyasi anlamlar taşınması Azerbaycan'da ulus-devlet idealini beslemiş ve güçlendirmiştir. 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bu idealin ışığında giderek hedeflerini ulus-devlet modeli üzerinden inşa ettiklerini göstermiştir.

1.3. MİLLET

Milliyetçiliği çevreleyen tartışmaların çoğu, bir milletin ne olduğuna ilişkin farklı görüşlerden kaynaklanmaktadır. Millet fikri o kadar geniş çapta kabul görüyor ki, onun özellikleri nadiren araştırılıyor veya sorgulanıyor. Millet terimi genellikle belirsiz bir şekilde devlet, etnik grup ve ırk gibi terimlerin eşanlamlısı olarak kullanılır. Milleti bazen modern çağa ait bir olgu olarak, bazen etnik köken/kültüre ait bir olgu olarak, bazen de yapay bir olgu olarak hayali bir olgu şeklinde ele almışlardır. Birçok farklı görüş ve açıklamalara rağmen milliyetçilik doktrini, millet ve ulus devlet kavramları ile harmanlanarak oluşturulmuştur.

Millet kelimesinin anlamı Latince nasci (doğmak) ve natio (doğum yeri veya doğum yerine ait) kelimelerinden gelir. Millet kavramı, neredeyse 14. yüzyılda İngilizce ve Fransızca 'da bir isim olarak meydana gelmiştir. Millet terimi 18. yüzyılın sonlarına kadar siyasi bir anlam taşımadan kullanılmıştır. Siyasi bir şeye atıfta bulunan millet ve milliyetçilik kavramı, İlk olarak Jakobenlere karşı çıkan bir Fransız rahip olan Augustin Barruel tarafından kullanılmış ve 19. yüzyılın ortalarında Avrupa literatüründeki yerini almıştır (Gökçe, 2021).

Millet kavramını tanımlamanın zorluğunun nedeni, çoğu zaman devlet, ülke etnik bir grup ve ırk gibi kelimeler ile birbirinin yerine kullanılmaktadır (Heywood, Siyaset, 2014). Tüm milletlerin kültürel ve politik özelliklerinin bir karışımı olduğu gibi, nesnel ve öznel özelliklerin bir karışımını da içerir. Nesnel bir anlamda millet, aynı dili konuşan, aynı dini paylaşan, ortak bir geçmişle birleşmiş insan topluluklarıdır. Milliyetçilik siyasetini bu unsurlar belirlemektedir. Aynı dili konuşan, aynı dini paylaşan, aynı etnik yapıyı paylaşan toplumlar millet olarak kabul edilmektedir. Örneğin İsviçre'de Fransızca, Almanca ve İtalyanca konuşulmaktadır. Bu durum devletlerin üyeleri açısından subjektif olarak tanımlanması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Millet siyasi ve psikolojik bir yapı olduğu için üyelerin kendilerini aynı olarak gördükleri bu yaklaşım, milleti diğer gruplardan ayıran bir özelliktir. Etnik gruplar ortak bir kimliğe ve kültüre sahip olabilir ancak bağımsızlık veya ulusal statü gibi siyasi emellerden mahrumdur (Gökçe, 2021). Tüm ülkeler kültürel, etnik ve ırksal çeşitliliğe sahiptir. Milletler, ortak değerler, dil ve din gibi faktörleri paylaşan ve genellikle aynı coğrafi bölgede yaşayan insanların oluşturduğu topluluktur.

Bu açıklamalara göre milliyetçilik iki millet kavramıyla açıklanabilir. Birincisi, milleti kültürel bir grup olarak gören yaklaşımdır. Bu yaklaşım, etnik bağların ve sadakatlerin önemini vurgulamaktadır. İkincisi, siyasi bir grup olarak görüldüğü yaklaşımdır. Ancak bu yaklaşım medeni bağlara ve aidiyete vurgu yapmaktadır (Gökçe, 2021).

Gellner, her bireyin bir milleti olması gerektiğini söylemiştir. Ona göre millet doğuştan elde edilmemiştir. Milletin oluşması için gerekli koşulların meydana gelmesi gerekir. Geçmiş dönemlerde sürekli devletler ve milletler oluşmamıştır. Devlet ve millet birbirleri bağlı olmadan bağımsız şekillerde ortaya meydana gelirler. Gellner, bir ulusun doğması için iki koşul olduğunu söylemiştir. Birincisi, iki insanın aynı millet olabilmesi için aynı kültürü paylaşmaları gerekir. İkincisi, iki kişi birbirini aynı milletin mensubu olarak

biliyor ise aynı milletin mensubu olurlar (Karakurt, 2018). Dolayısıyla, insanlar kendi eliyle milletleri meydana getirirler.

Bir başka deyişle, millet olmak, insan hayatında birdenbire gelişen sosyal bir durum değildir. Millet, aniden oluşan bir durum olsaydı, biçimlenmesinin açıklanması zor olurdu. Geçmişte zamanlarda şimdiki anlamda milletlerden söz etmek mümkün değildir. Daha çok ortak bir alanda, yaşam biçimine ve geleceğe yönelik ortak bir iradeye sahip topluluklar söz edildiğini görmekteyiz. Kendi nesillerini yetiştiren bu topluluklar, bugüne yani geleceğe uzanırlar. Bu, bu toplulukların bir arada yaşamasını destekleyen fikirlerin geleceğe uzandığı anlamına gelir. Sanayi İnkılabı ve Fransız Devrimi'ne kadar doğal bir yaşantı süreci olarak kendini geleceğe taşıma işi artık daha bilinçli olmaya başlamıştır. Bu da millet olmanın bir süreç gerektirdiği anlamına gelir (Köktürk, 2016).

Benedict Anderson ise modern milleti yapay bir olgu olarak görmüş ve ona hayali bir topluluk adını vermiştir. Anderson, ulusların ortak bir kimliği sürdürmek için belirli bir düzeyde yüz yüze etkileşime ihtiyaç duyan gruplar olmadığını, ancak zihinsel hayaller biçiminde var olduklarını savunmuştur. Ulus diye bir olgu varsa, o da eğitim, kitle iletişim araçları ve siyasal toplumsallaşmanın yarattığı hayali, yapay bir olgudur (Gökçe, 2021).

Anderson'a göre (Anderson, 1995):

‘‘Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur. Kendisine aynı zamanda hem egemenlik hemde sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir. Hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayaliyaşamaya devam eder.’’

Craig Calhoun'a göre bir milletin oluşması için şu özellikleri taşıması gerekmektedir (Calhoun, 2012):

1. *‘‘Sınırları olan bir toprak veya belirli bir nüfus ya da her ikisi.*
2. *Bölünmezlik –ulusun bir bütün olduğu kavramı.*
3. *Egemenlik ya da en azından egemenlik ülküsü taşımak ve böylece özerk ve kendineyeterli olduğu varsayılan bir devlet olarak diğer uluslara şekli eşitlik.*
4. *‘Üstün’ bir meşruiyet kavramı –örneğin hükümetin ancak halkın iradesi tarafından desteklendiği veya en azından ‘halkın’ ya da ‘ulusun’ çıkarlarına hizmet ettiği sürece adil olduğu düşüncesi.*
5. *Halkın kolektif olaylara katılımı –ulus mensubiyeti esasına göre seferber*

edilen birnüfus (ister savaşıla, ister sivil yurttaşlıkla ilgili faaliyetler için).

6. *Doğrudan üyelik –her bir bireyin, ulusun ivedi bir parçası oluşu ve bu bağlamda diğer üyelere kategorik olarak eşit görülmesi.*

7. *Dilin, paylaşılan inanç ve değerlerin, alışılmış pratiklerin bir birleşimini içerecek biçimde bir kültür*

8. *Zamansal derinlik –ulusun, geçmiş ve gelecek nesilleri içerdiği ve ortak bir tarihi olduğu haliyle zaman içinde var olduğu anlayışı.*

9. *Ortak mezhep veya ırk özellikleri.*

10. *Belli bir toprakla tarihi, hatta kutsal bir bağ.’’*

Millet ve ulus-devlet arasındaki ilişki tartışmalıdır. Genellikle bir milletin doğduğuna veya bir grubun millet olduğunu fark ettiğine inanılır. Daha sonra ise bu milletin devlet kurduğuna inanılır. Ancak birçok durumda ilişkinin yönü tam tersidir. Önce siyasi bir etnisite ortaya çıkmış, ardından toplumsal tabanı oluşturmak veya genişletmek için toplumda millet fikrini çeşitli şekillerde yaymış ve geliştirmiştir. Almanya buna iyi bir örnektir. Bu süreçlere millet inşası veya ulus devlet inşası denir. Aydınların, özellikle güçlü dilbilimsel eserler üreten yazarlar ve bir milletin neden bir devlete sahip olması gerektiğini açıklayan siyaset düşünürleri, Millet inşasında önemli bir rol oynamaktadır (Yayla, 2016). Dolayısıyla millet bir etnisite elinden inşa edilerek ulus devletin temelleri atılmıştır.

Sonuç olarak millet ile ilgili birçok farklı görüş ve açıklamalar mevcuttur. Millet kavramı siyasi bir anlam taşımaktadır ve genellikle modern bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan aydınları kendi ulusları yaratmak ve bir milli kimlik etrafından birleşmek adına millet kavramı yenileşme ve siyasi milliyetçilik hareketleri için esin kaynağı olmuştur.

1.4. MİLLİYETÇİLİK

Milliyetçiliği bir ideoloji olarak ele almak birtakım zorluklara yol açar. Öncelikle, milliyetçilik bazen bir ideolojiden ziyade siyasi bir doktrin olarak kabul edilir (Gökçe, 2021). Milliyetçilik, etnisite, ulus devlet ve millet gibi kavramlar gibi birçok yaklaşıma sahiptir ve bu kavramlar genelde birbirleri ile karıştırılmaktadır.

Ernest Gellner, “Milletler ve Milliyetçilik” adlı kitabında milliyetçiliğin

modernleşmeyle, özellikle de sanayileşme süreciyle ilişkisine odaklanmış ve modern öncesi toplumların feodal bağlar ve sadakatlerle birleşmişken sanayileşme ve sosyal hareketliliğin rekabetin bireysel girişimlerden kaynaklanan gelişmesi sonucu yeni bir kültürel ortama ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Milliyetçilik tarafından sağlanan bu kaynak, belirli toplumsal koşulların ve durumların ihtiyaçlarını karşılamak için sağlanmıştır. Gellner'e göre modern öncesi bağlılıklara ve kimliklere geri dönüş imkânsızdır (Gökçe, 2021).

Liberalizm, sosyalizm ve muhafazakârlık gibi ideolojiler, birbiriyle ilişkili olması ve değerler yelpazesi oluşturması, kendi içlerinde tutarlı bir şekilde kültürel, politik, ekonomik ve sosyal açıklamaları varken, milliyetçilikte milletin yönetime sadakati ve ülkeye olan sevgi bulmaktadır ve bu sadakat ve vatanseverlik, yukarıda belirtilen ideolojilere sahip tüm milletlerde bulunur. Elbette bu yaklaşım, kültürel milliyetçiliğin diğer boyutlarını göz ardı ederek siyasal milliyetçilik bağlamında değerlendirilmektedir. Bir başka nokta da milliyetçiliğin teorik bir yapıdan ziyade psikolojik bir olgu olarak değerlendirilmesidir. Kişinin kendi milletine bağlılığı, diğer milletlerden nefret etmesi gibi psikolojik faktörler vardır. Üçüncüsü, milliyetçiliğin şizofrenik bir siyasi karaktere sahip olduğu ileri sürülmüştür. Bu yaklaşıma göre milliyetçilik çeşitli dönemlerde ilerici ve gerici, demokratik ve otoriter, rasyonel ve irrasyonel, sağcı veya solcu gibi sıfatlarla değerlendirilmiştir. Temelde devlete karşı olan anarşistler dışında liberaller, muhafazakârlar, sosyalistler, faşistler ve komünistler de milliyetçilikle ilgileniyorlardı (Gökçe, 2021).

Kültürel bir grup olarak milliyetçilik kavramı, bir milletin temelde etnik ve kültürel bir varlık olduğu fikri yer alır (Gökçe, 2021). Kültürel milliyetçilik fikirlerinin kökenleri 18. yüzyıl Almanya'sında Herder ve Fichte (1762-1814) gibi düşünülerin yazılarına kadar götürülür (Heywood, 2014). Herder'e göre ulusların ortaya çıkışı, içinde buldukları doğal çevre, iklim ve coğrafya tarafından belirlenir ve bu, insanların yaşam tarzını, alışkanlıklarını, tutumlarını ve eğilimlerini belirlemektedir. Dilin önemine vurgu yapan Herder, dilin milletin kendi geleneklerinin ve tarihsel hafızasının bir tezahürü olduğunu beyan etmiştir. Herder'in kültür anlayışına göre insan, kökleri çok eski zamanlara kadar götürülebilen doğal ve organik varlıklardır ve insanlar yaşamlarını devam ettirdiği müddetçe yer aldığı toplumda varlığını devam ettireceğini belirleterek, güvenlik kimlik ve aidiyet kavramlarına vurgulamıştır. Bu bakış açısına göre insanları

milletlere ayırmak ve benzer örf, adet ve özelliklere sahip olanlarla bir arada yaşamak doğal bir davranıştır. Bu yaklaşım aynı zamanda milliyetçiliğin Avrupa'da doğmuş bir olgu olmadığını, 19. yüzyılın bir ürünü olduğunu da vurgulamaktadır (Gökçe, 2021). Kültürel milliyetçilik milletin medeniyete dönüşmesini esas olarak vurgular. Kültürel anlamda hayatımızda yer alır. Dil, din ve yaşam tarzının korunması gerektiğini savunan kültürel milliyetçilik anlayışı Azerbaycan aydınların milliyetçilik düşüncelerinin gelişmesinde önemli bir yer edinmiştir.

Siyasi bir grup olarak milliyetçilik yaklaşımı, kültürel kimliğin ötesinde siyasi bağlılığı vurgular. Siyasal milliyetçiliğin merkezinde yurttaşlık bağlarla birleşmiş insan grupları vardır (Gökçe, 2021). Bu görüş modern milliyetçiliğin babası olarak görülen Jean Jacques Rousseau'nun eserlerine kadar götürülmektedir (Heywood, 2014).

Rousseau aslında milliyetçilik fikirlerine atıfta bulunmamasına rağmen halk egemenliği hakkındaki fikirleri ve vurgusu Fransız Devrimi'nden sonra ortaya çıkan milliyetçi görüşlere zemin hazırlamıştır. Bundan sonra Fransız halkı kralın tebaası değil, devredilemez haklara sahip vatandaşlar olduğu fikri o döneme iz bırakmıştır. Bu fikir, Eric Hobsbawn ve Benedict Anderson gibi akademisyenler tarafından desteklenmiştir. Eric Hobsbawn, milletleri milliyetçiliğin yarattığını söylemiş ve milletlerin tarihsel devamlılığının ve kültürel saflığının bir mit olduğunu belirtmiştir (Gökçe, 2021). Bu görüşe göre milletler milliyetçiliği değil milliyetçilik milletleri yaratmıştır (Heywood, Siyaset, 2014).

Hobsbawn'a göre ortak ulus bilinci ancak 19. yüzyılda gelişmiştir. Milli marş, milli bayrakların icadı, ilköğretimin yaygınlaşması millet şuurunu ortaya çıkarmıştır. Dil konusuna da değinen Hobsbawn, ulusal dil yaklaşımının saçmalık olduğunu, 19. yüzyıla kadar çoğu insanın dillerinin yazılı biçimini bilmediğini ve eğitimli elit kesimin bölgesel dilleri ortak noktası çok az olan bölgesel diller ile konuştuğunu belirtmiştir (Gökçe, 2021).

Siyasal bir millet görüşü, yurttaşlığın etnik kimlikten daha büyük bir siyasi öneme sahip belirli sayıda etnik ve dini grup içermesi, farklı dillerin kullanılması sık rastlanan bir durumdur. Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Kanada, siyasi millet anlayışında örnek olarak gösterilebilir. Bu milletlerin, ortak bir ilke veya amacın gönüllü olarak kabul edilmesine dayanan yurttaşlık bağları ile birleşmiş olmaları onları bu noktada birleştirmektedir (Gökçe, 2021). Genel olarak, siyasi milliyetçilik, milleti doğal siyasi

topluklar olarak görmüş ve genellikle milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı olduğu fikrini belirtmiştir.

Milliyetçilik, Fransız Devrimi ve Napolyon savaşları ile Fransa, Almanya, İtalya, İspanya ve Rusya'ya doğru yayılmıştır. Milliyetçilik doktrini üç esas amaca yönelmiştir. Birincisi, ulusal bir ekonomi yaratmak, ikincisi özerk bir ulusal yasama/yürütme organı oluşturmak, üçüncüsü ise ulusal bir ortak kültür yaratmak (Aydın, 2000).

Milliyetçiliğin belli başlı görünüşleri mevcuttur. Bunlar; liberal milliyetçilik, muhafazakâr milliyetçilik, yayılmacı milliyetçilik ve sömürge milliyetçiliğidir.

1.4.1. Liberal Milliyetçilik

Liberal milliyetçilik, Fransız Devrimi'nden kaynaklanan ve o devrimin birçok değerini bünyesinde barındıran milliyetçiliğin en eski biçimidir. Fikirler hızla Avrupa'nın büyük bir kısmına yayıldı ve en açık şekilde İtalyan milliyetçiliğinin peygamberi olarak kabul edilen Guiseppe Mazzini tarafından ifade edildi. Bu fikirler aynı zamanda Latin Amerika bağımsızlık hareketinin lideri Simon Bolivar'ın İspanyolları İspanyol Amerika'nın çoğundan kovan 19. yüzyılın başlarındaki olağanüstü başarılarını da etkiledi. Woodrow Wilson'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın yeniden inşasının temeli olan Dört Nokta da liberal milliyetçi ilkelere dayanmaktadır (Heywood, Siyasi İdeolojiler, 2016).

Liberal milliyetçilik her millete kendi kaderini tayin etme hakkı vermesine rağmen milletlerin birbirlerinin çıkarlarına aykırı davranışlarına karşı da bir görüşe sahiptir. Milletlerin eşit olmasını ve her birinin kendi sınırları içinde egemen devletler olarak var olmasını düşünmektedir. Dolayısıyla liberal milliyetçilik, yalnızca siyasal özgürlüğün bir uzantısı olarak değil, aynı zamanda barışçıl ve istikrarlı bir dünya düzenini sağlamaya yönelik bir mekanizma olarak da ifade edilebilir (Gökçe, 2021).

Liberal milliyetçilik bir taraftan siyasal bir özgürlük düşüncesini savunurken diğer taraftan da dünya da barışın hâkim olması gerektiği görüşünü ileri sürmektedir.

Ancak liberal milliyetçiliğin dezavantajları da vardır. Liberalizmin değerlerinin bir parçası olan bireyciliğin her yerde aynı statü ve yetkiye sahip olması dolayısıyla ve evrenselliği desteklemesi sebebiyle milli egemenlik için bir tehdit haline gelmektedir. Bir diğer dezavantaj ise egemen ulus-devlet formunun bozulmaya başlamasıyla uluslararası doğa haline gelmesidir. Bireylerin birbirlerini sömürmelerine, birbirlerinin haklarını

çiğnemelerine izin veren sınırsız bir özgürlük hali, yayılmacılık ve fetih için kılıf olarak kullanılabilir. Bunu önlemek için uluslararası kuruluşlar oluşturulmuştur (Gökçe, 2021). Azerbaycan'da milliyetçiliğin gelişmesinde liberal milliyetçilik anlayışı üzerinden şekil almıştır. Liberal milliyetçiliğin her ulusun kendi kaderini tayin hakkı elde etmesi fikri Azerbaycan aydınları ve burjuvazisi tarafından ulus inşa etme sürecinde önemli bir yer etmiştir.

1.4.2. Muhafazakâr Milliyetçilik

Tarihsel olarak muhafazakâr milliyetçilik, liberal milliyetçilikten sonra meydana gelmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar muhafazakâr politikacılar milliyetçiliği devrimci olmasa bile yıkıcı bir inanç olarak gördüler (Gökçe, 2021). Fransız Devrimi'ne karşı geleneksel kurumların savunulmasından ortaya çıkan muhafazakârlık gelenek temelli yaklaşımından güçlü bir şekilde etkilendi. Bildiğiniz gibi muhafazakârlık, geleneklerin ve kurumların tarihsel sürekliliğini esas alan bir anlayışa dayanmaktadır. Ayrıca toplum, organik bir mantıkla tarihsel bir süreç içinde kendiliğinden ortaya çıkan manevi bir varlık olarak açıklanmaktadır. Muhafazakâr milliyetçiliğe göre ulus, tarihsel sürekliliğin insani yüzü ve geleneğin taşıyıcısıdır (Başdemir, ve diğerleri, 2017).

Muhafazakâr milliyetçilik, bir milleti tanımlayan unsurlar arasında kültürel unsurlar üzerinde durulmakta ve kadim değerlerle yaşama tecrübesinin toplumu bir arada tutan en önemli değer olduğu savunulmaktadır. Ayrıca milleti bir arada tutan değerler arasında dinunsuru da görülmektedir. Dini inanç ve ritüellerin unsurları, milliyetçiliğe güzel bir şekilde dokunmuştur. Örneğin, kutsal bir ideal uğruna can vererek şehit olma gibi hemen hemen her dini olgu, kişinin hayatını vatani ve milleti için feda etmesinin cennete götürdüğü fikriyle bağlantılıdır (Başdemir, ve diğerleri, 2017). Dolayısıyla muhafazakâr milliyetçilik, geleneksel toplumsal değerlerin ve tarihsel sürekliliğin köklerinin ulusal geçmişe dayandığı varsayımına dayanmaktadır. Bu görüş, muhafazakarlığı ulusla sosyal bir fenomen olarak tanımlar.

Muhafazakâr milliyetçiliğin eleştirisi, hoşgörüsüzlük ve bağnazlık üzerine kuruludur. Muhafazakâr milliyetçiliğin içsel ve ayrılıkçı doğası, ulusun üyeleri ve üyeleri olmayanlar arasında çok net bir çizgi oluşturur. Muhafazakâr değerleri korumak için, göçmenleri ve yabancıları bir tehdit olarak sunarak ırkçılığı ve yabancı düşmanlığını teşvik etmeye veya meşrulaştırmaya çalışır (Gökçe, 2021).

1.4.3. Yayılmacı Milliyetçilik

Yayılmacı milliyetçilik militarist bir karaktere sahiptir. Eşit haklar ve kendi kaderini tayin hakkı gibi liberal milliyetçilik meselelerine karşıt bir yaklaşım vardır. 19. yüzyılın sonlarında Avrupalı güçlerin ulusal duygularını tatmin etmek, şeref ve şan elde etmek için Afrika mücadelesinde yayılmacı düşüncesini görmek mümkündür. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, yaygın milliyetçiliğin bir sonucu olarak meydana gelmiştir (Gökçe, 2021).

Almanya ve İtalya gibi ülkelerin siyasi birliğini sağlaması silahlanmaları, daha fazla pazar ve kaynak edinme fikri ortaya çıkınca onları diğer ülkelere karşı saldırgan olmaya zorlamıştır. Emperyalist yayılma fikri, yayılmacı milliyetçiliğin kalbinde yer alır. Bu tür bir milliyetçiliğin en aşırı biçimi histerik coşkudan kaynaklanır. Fransız milliyetçisi Charles Maurras, “tümleyici milliyetçilik” açıklamasında ulusun her şey olduğunu, bireyin ise hiçbir şey olmadığını vurgulamıştır. Bireyin olması için ancak bir ulusun var olması ve devam etmesi gerekmektedir. Milliyetçiliğin militan ve yoğun biçimi her zaman şovenist inanç ve doktrinle ilişkilendirilir. Şovenizme göre tüm milletler eşit değildir. Bazı ülkeler yönetmeyi başarırken, buna gücü yeterken, bazı ülkeler ise yönetilmelidir. Bu milliyetçilik biçimi, etnik ve ırksal üstünlük doktrini ile açıklanmaktadır. Yayılmacı milliyetçilikte diğer ülkeleri tehdit ve düşman olarak görmek, düşmana karşı birleşip ülkeyi savunmak hatta düşmanı yenerek ele geçirmek yaygındır. Yayılmacı milliyetçiliğin bir başka özelliği de ulusal yeniden doğuş ve yeniden yaratma fikrinin olmasıdır. Ulusun büyüklüğü veya milli zafer mitinin vurgusudur (Gökçe, 2021). Dolayısıyla yayılmacı milliyetçilik düşüncesi Mussolini ve Hitler örneğinde olduğu gibi kendi kimliğini öne sürerek başka milletleri düşman göstererek kendini var etmektedir.

1.4.4. Sömürge Karşıtı Milliyetçilik

Sömürgecilik karşıtı milliyetçilik, Avrupa sömürge hükümetlerine karşı geliştirilen milliyetçiliktir (Gökçe, 2021). Gelişmekte olan dünyada hepsi bir tür sömürge yönetimine karşı verilen mücadeleden ilham alan birçok farklı milliyetçilik biçimi yaratmıştır. Sömürge karşıtı milliyetçilik, milliyetçiliği küresel olarak önemli bir siyasi inanç haline getirmeyi başardı. Afrika ve Asya’da ulusal bağımsızlık arzusuyla şekillenen bir ulus

olma duygusunun gelişmesine yardımcı olmuştur (Heywood, 2014).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Afrika ve Asya'nın sömürge ülkelerinde milliyetçi fikirlerin ortaya çıkması sonucunda Avrupa sömürge ülkeleri parçalanmıştır. Bu hareketler, sömürgeci güçlerin liberal düşüncesine karşı çıkan bir ideoloji olan sosyalizmetrafında şekillenmiştir.

Soğuk savaş zamanlarında iki kutuplu dünya ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki mücadelede liberal değerleri olan Batılı sömürgeci güçlere karşı Sovyetler Birliği'nin sömürge altında bulunan ülkelere vermiş olduğu maddi ve manevi destek sömürge karşıtı milliyetçiliği harekete geçirmiştir. Gelişmekte olan sömürge milliyetçiliği, silahlı mücadeleyi hem siyasi hem de ekonomik kurtuluş aracı olarak görmüştür. Bu yaklaşımla sömürgeci güçlere ve hükümetlere karşı silahlı mücadeleye girişmişlerdir (Gökçe, 2021).

Sonuç olarak belli başlı milliyetçilik görünümleri değişik yaklaşımlar ile karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan'da 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan yenileşme ve siyasi milliyetçilik hareketi önce kültürel düzeyde başlamış daha sonra siyasi yöne doğru yönelmiştir. Milliyetçilik görünümleri üzerinden ele almak gerekirse kültürel milliyetçilik, siyasi milliyetçilik, liberal milliyetçilik ve sömürge karşıtı milliyetçilik Azerbaycan aydınları ve burjuvazisi tarafından benimsenmiş ve milli kimlik yaratma mücadelesinde bu tür milliyetçilik düşünceleri ile hareket edilmiştir.

1.5. MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI

Uluslar insanlığın son gelişme aşaması olduğu fikri aynı zamanda tarihin anlam ve önemini de öne çıkarmaktadır. Zira ulusların var olmasında tarih başköşede kendi yerini almıştır. Milliyetçiler ulusun oluşumunda çoğunlukla temel elementlerden gördükleri dili tarih kurgulamak için kullanmışlardır. Tarih, devletin gerek duyduğu ulusun inşa edilmesinde başat bir element olarak yerini almıştır. Tarih felsefi bir değerlendirmeden uzak kalan tarihçiler tarafından yanlış anlaşılmış ve anlamlandırılmıştır. Öyle ki modern insanın yaşamında felsefe ile beraber bilgiye kaynaklık eden tarih, felsefeden farklı olarak kesin bir bilgi üretmez. Çünkü tarih ulusların, yani senin tarihin olarak doğmuştur. Bu nedenle modern tarihsel bilgi gerekçelendirilmiş yani öteki için bir kesinlik değeri taşımayan olgusal yani gerçekliktir. Bu sebeple felsefenin milliyetçilikle doğrudan bir ilişkisi olmadığı halde tarih eşittir ulus demektir (Valiyev, 2020).

Dolayısıyla milliyetçilik kurumları tarihe yani geçmişe ilişkin anlaşmazlıklar ve tartışmalar olarak da değerlendirilebilir.

1.5.1. Milliyetçilikten Önce Milletler: İlkçi Yaklaşım

İngilizce “perennial” kelimesinden türeyen Türkçe karşılığı “sürekliklikçi”, uzun ömürlü, dayanıklı, yılmayan şeklinde karşılık bulan İlkçilik terimini Smith tarafından milliyetçilik literatüründe yerini almıştır. Smith, terimden hareketle milletlerin eski çağlardan beri var olduğunu ve çok değişikliğe uğramadan bugünlere kadar geldiğini savunanları vurgulamak için kullanmıştır (Özkırımlı, 2019).

Milliyetçilik 18. veya 19. yüzyılda ortaya çıkmasına karşın milliyetçiliğin akademik olarak araştırılması yirminci yüzyılda başlamıştır. Milliyetçiliğin kuramsal olarak ilk ele alındığı, milliyetçiliği veya milleti ebedi bir varlık olarak görüldüğü yaklaşım “primordialist”tir. İlkçi yaklaşım akademik çalışmalarda kendisine saygın bir yer edinmemiştir. İlkçi yaklaşım, bir kuram olmaktan ziyade bir bakış açısı olarak da değerlendirilmektedir (Valiyev, 2020). Bu anlamda primordialistler milleti ekonomik vs. etkenlerin etkileyemediği veya yok edemediği etnisiteye dayandırmaktadırlar. İlkçiler milletleri doğal yapılar olarak yorumlamaktadırlar. Yani ilkçilere göre tarih geçmiş etnisite her devirde aynı ölçüde belirleyici olmuştur. Bu anlamda uluslar doğal yapılar olarak geçmişten gelen varlığını korumaktadır.

İlkçi yaklaşım, 19. yüzyıldan itibaren eğitim sistemlerine egemen olan milliyetçilik anlayışının, ulusal geçmişin oluşumunda aktif rol oynayan tarihçilerin anlayışının ve devlet kurmaya ya da var olan bir devleti kontrol etmeye çalışan siyasetçilerin anlayışının özünü oluşturmaktadır. Her biri kendi ülkelerinde ulusal hareketleri başlatan Frantisek Palacky, Eoin Mac Neill ve Nicolae Lorga gibi tarihçiler, araştırmalarında ulusların kendilerine özgü yaşam biçimleri ve bağlantıları ile birbirinden ayrılabilen doğal yapılar olduğunu savunurlar. Bu tarihçilere göre geçmiş, insanların kendini gerçekleştirme mücadelesinin tarihidir (Özkırımlı, 2019).

İlkçilik kelimesini ilk kullanan İngiliz tarihçi Edward Shils’dir. 1957 yılında yayınlanan makalesinde aile içi ilişkilerden bahsederken kullanır. Ona göre aile üyeleri arasındaki bağlar sürekli iletişim halinde olmalarından değil kan bağından kaynaklanan ve anlatılması zor bir anlamdan kaynaklandığını ifade eder. Shils, bu bağı ilk olma niteliği

taşıdığını yani her şeyden önce yaratıldığını ve hep var olduğunu belirtir (Özkırmı, 2019). Buna göre ilkçilik, bir milliyetçilik teorisi değil, ulusların doğasının bir görüşüdür. İlkçi yaklaşım başından beri orada olmak ve ilk olmanın niteliğidir. İlkçilik, milletleri eski çağlardan beri var olan doğal bir topluluk olarak görür. İlkçi bağlar, sosyal hayatın varsayılan ve doğal faktörlerinden kaynaklanan bağlardır. Aralarında kan, dil, din olduğu varsayılır. İlkçiliğe göre, etnik aidiyet duygusu ile ulusal bağ arasında niteliksel bir fark yoktur. Milleti, sosyal etkileşim değil, doğal yakınlık temelinde tanımlanır. İlkçi yaklaşımı etnik gruplardan bağımsız ele almak mümkün değildir.

İlkçilere göre bugünkü milletler, asırlık bir birliğin bugünkü uzantılarıdır. Milletler, Orta Çağ'da, hatta eski zamanlarda bile bulunabilir. Değişen tek şey ulusların biçimidir, ulusal öz aynı kalır. Bu görüşü savunan yazarlara göre millet, ortak bir kültürü, tarihi, dili ve toprağı paylaşan insanların oluşturduğu topluluktur. Ulusları yöneten seçkinlerin ellerindeki araçlar ve kontrolleri altındaki teknoloji çeşitlenip gelişirken, bir ulusun temel özellikleri değişmez. İlkçiler, tarihte hile ve ihanet nedeniyle ulusların yaşamında gerileme dönemleri olabileceğini kabul ediyor. Ancak talihsizlik ulusal özü yok edemez. Uluslar uyandırılmalı ve milliyetçilik ateşi yakılmalıdır. Minogue, bu görüşü açıklamak için uyuyan güzel analogisini kullanır. Ulus uyuyan prensistir, milliyetçiler prensesi bir öpücükle uyandıran prenştir (Özkırmı, 2019).

İlkçilik, kendi içinde doğalcı, sosyo-biyolojik ve kültürel olarak üç yaklaşımda açıklanmaktadır. Doğalcı adını alan ilk yaklaşım, ilkçiliğin aşırı bir versiyonu olarak kabul edilebilir. Bu görüşe göre etnik kimlik, konuşma, koku alma, görme ya da cinsiyet kadar doğal bir parçamızdır. İnsanların ait olduğu etnik topluluk önceden belirlenmiştir. Başka bir deyişle, insanlar bir ailede doğdukları gibi bir etnik topluluğa da doğarlar.

İnsanlığın farklı etnik gruplara bölünmesi doğal düzenin bir gereğidir ve bu gruplar kendilerine ait olmayanları dışlama eğilimindedir. Bu görüşe sahip olanlar, ulusların doğal sınırları olduğunu savunurlar. Onlara göre bir milletin belli bir kökeni, kişiliği, misyonu ve kaderi vardır (Özkırmı, 2019). Yaklaşım milliyetler ve etnik gruplar arasında farklılık göstermez. Milliyetçilik, tüm dönemlerde insanlığın temel özelliğidir.

İlkçilik içinde “biyolojik” adını alan yaklaşım etnik bağlılıkların kökenlerini genetik özellikler ve içgüdülerde aramıştır. Wilson, Trives ve Badcock gibi araştırmacıların çalışmaları ile yeniden hayat bulmuş ve sosyo-biyoloji kuramı adını almıştır. Sosyal-

biyolojik kuramının temelinde üreme yani çoğalma vardır. Bireyleri öncelikli olarak üreme faaliyetinde başarıya ulaşma güdüsü sevk eder. Üreme eyleminde bireyler, kendi hısım veya akraba olanı seçerek üremede başarılı olmayı hedeflemektedir. Başarılı olma hedefi itici bir güçtür. Birey kendine yakın olanı belirlemede en temel ölçüt ise kültürel benzerliktir. Milliyetçi literatürde sosyo-biyolojik yaklaşımın başlıca temsilcisi olan Pierre Van den Berghe'ye göre, insan ilişkileri üç güdü tarafından yönetilir: akraba seçimi, karşılıklılık ve zorlama. İnsanlar kan akrabası olan insanlara yaklaşarak onlarla çiftleşmeye çalışır. İtici gücü üreme başarısı elde etme arzusudur. Diğer bir unsur ise, bireylerin karşılıklı yarar için iş birliği yapmasıdır. Üçüncüsü, tek taraflı bir avantaj elde etmek için güç kullanmalarıdır. Berge, bu motiflerin etnik gruplar için de geçerli olduğunu çünkü etnik grupların büyük ölçüde akrabalık dikkate alınarak oluşturulduğu belirtmiştir (Özkırımlı, 2019).

Son yaklaşım olan kültürel ilköçülük ise, Jack Eller ve Craig Calhoun tarafından ileri sürülmüş ve üç temel özelliği olduğunu söylemişlerdir:

- 1) İlk olan birincil bağılıklar ana ilkelidir her şeyden önce vardır. Doğaldır, hatta ruhsaldır ve sosyal araçları yoktur. Ölçülemeyecek kadar uzun bir geçmişleri vardır.
- 2) İlk olma niteliği olan duygular tarif edilemez ve kelimelerle ifade edilemez ama zorlayıcıdır. Bir topluluk üyesi kaçınılmaz olarak topluluğa ve onun yoluna bağlı hisseder. Sosyal etkileşimle açıklanamaz.
- 3) İlkel bağılılık özünde bir histir, bir duygudur. Kişisel çıkarlarla alakası yoktur (Özkırımlı, 2019).

İlkeçi yaklaşım kendi içinde farklı yaklaşımları içermektedir. Buna göre “doğalcı”, “biyolojik” ve “kültürel” şeklinde üç tasnifi yapılmaktadır. Doğalcı yansız olarak bir etnik grupta doğduğu iddiası üzerine temellendirilmiştir. Biyolojik yaklaşım etnisite içindeki bağılıkları genetik özelliklerde aramaktadır. Son tasnif kültürel bağlamda vuku bulmuştur. Kültürel yaklaşım çözümlenemez birincil bağlar olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla ilkeçiler ulusların zaman ötesi bir olgu olduğu tezini ölçüt almaktadır.

1.5.2. Milletlerden Önce Milliyetçilik: Modernist Yaklaşım

Bu yaklaşımla yapılan çalışmaların ortak paydası, ulusların ve milliyetçiliğin modern zamanların kurguları olduğu görüşüdür. Bu görüşe göre uluslar ve milliyetçilik, kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin yaratılması, kentleşme ve laikleşme gibi modern süreçlerin yandaşları veya ürünleri olarak görünmektedir. Milliyetçilik konusunu

bu süreçlerden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Zaten çok eski devirlerde milliyetçiliğin ortaya çıkmasını sağlayacak sosyal, siyasi ve ekonomik şartlar mevcut değildi. Bu koşullar modern zamanlarda gelişmiştir (Özkırımlı, 2019). Bu yaklaşıma göre milliyetçilik son birkaç yüzyılın ürünüdür ve milliyetçilik ulusları yaratır, uluslar milliyetçiliği değil.

Modernite özelliği şimdiki zamandan veya gündelik yaşamdan esinlenmiştir. Öyle ki zamana yönelik vuku bulan dönüşüm yeni bir özgürlük anlayışını doğurmuştur. Böylelikle tarih daha görülmemiş biçimde varoluşsal bir önem kazanmıştır (Valiyev, 2020). Buradan hareketle milliyetçi kuramları arasında en tartışılmalı olan modernist kuramın da geçmişi/tarihi şimdiden hareketle ele aldığını ifade etmek mümkündür (Özkırımlı, 2019). Bu anlamda ulusların modern bir hadise olduğu tezine karşı çıkmak modernite olgusunun kendisine karşı çıkmak gibi de değerlendirilebilir.

Milliyetçiliğin, milletlerin modernliği başlangıç tarihi belli olan bir olgunun biteceği anlamına da gelmektedir. Bu nedenle milletlerin siyasi gövdeyi oluşturan temel kültür olarak modern bir hadise olduğu tezinin tutarlı, açıklanabilir, yorumlanabilir olduğunu ifade etmek mümkündür. Ulusların modernliği modern insanın algıladığı ve anladığı biçimde politik bir birliğin tarihsel süreç içerisinde daha önce olmadığını anlamına gelmektedir. Dolayısıyla modern ulusların hayal edilmesinde etnisitenin değişmez bir rolü yoktur (Aktürk, 2006).

Modernist kuram ağırlıklı olarak İkinci Dünya Savaşından sonraki eserlerle ortaya çıkmıştır. Bu anlamda modernist kuramın ilk eserleri olarak Karl Deutsch'un "Nationalism and Social Communication" (1953) ve Elie Kedourie'nin "Nationalism" (1960) adlı çalışması örnek verilebilir. Milliyetçiliği modern perspektiften açıklayan kuramlar onu belli bir tarihle sınırlı tutmaktadır. Modernistlere göre milliyetçiliğin ortaya çıkabilmesi için kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletler, kentleşme vb. sebeplerin ortaya çıkması gerekmiştir (Özkırımlı, 2019). İfade edilen modernist gerekçelendirmeler aynı zamanda modernin doğuşunu da gerekli kılan sebepler olmuşlardır. Bu anlamda milliyetçiliğin vuku bulması için devlet yapısının belli bir değişime uğramasının gerekli olduğunu ifade etmek mümkündür (Valiyev, 2020). Modernistler kendi aralarında milliyetçiliği "ekonomik" "siyasi" ve "toplumsal-kültürel" gibi farklı bağlamlardan ele almışlardır.

Milliyetçiliği ekonomik koşullarla açıklayan Tom Nairn'e göre, kapitalizmin insanlığı

hızlı bir şekilde etkisi altına almasının bedeli milliyetçilik olmuştur. Milliyetçiliği siyasi dönüşümle açıklayan yaklaşımın temel kuramcılarında olan John Breuily “Nationalism and the State (1982)” adlı çalışmasında milliyetçiliğin anlaşılması için ilk olarak siyasetle olan ilişkisini ele almıştır. Çünkü milliyetçilik, her şeyden evvel bir siyaset biçimidir. Öte yandan Breuily siyasi bir biçim olan milliyetçiliğin modern bir olgu olmasını ise iş bölümüne bağlamıştır (Valiyev, 2020).

Breuily iş bölümünün yaşamış olduğu dönüşümün milliyetçilikle ilgisini modern devletle ilişkilendirmiştir. Bu bağlamda milliyetçiliği iktidarı ele geçirmeyi hedefleyen siyasi bir doktrin olarak niteleyen Breuily iddiasını üç temelde açıklamıştır:

1. Belirlenmesi mümkün bir ulus mevcuttur.
2. Ulusun çıkar ve değerleri öncelik teşkil etmektedir.
3. Millet en az siyasi egemenliğe sahip olacak biçimde bağımsız olmalıdır (Özkırımlı, 2019).

Milliyetçiliğin ortaya çıkışını siyasetle ilişkilendiren bir diğer araştırmacı ise Eric J. Hobsbawm'dır. Hobsbawm, görüşlerini Milletler ve Milliyetçilik ve Geleneğin İcadı adlı eserlerinde ortaya koymuştur. Hobsbawm, milli bilincin icat edildiğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda millet, siyasetin gerek duymasından dolayı ortaya çıkmıştır. Hobsbawm'a göre milliyetçilik sayesinde halk sistemle kaynaştırılmıştır. Dolayısıyla milletler yakın geçmişte ortaya çıkan toprağa bağlı devlet anlayışından sonra ortaya çıkmıştır (Valiyev, 2020).

Modern kuram bağlamında son olarak milliyetçiliği toplumsal-kültürel bağlamda açıklayan teorisyenler gelmektedir. Bu anlamda milliyetçilik literatürüne kuramsal anlamda ciddi katkıları olan Ernest Gellner (1925-1995) ve Benedict Anderson (1936-2015) öne çıkmaktadır. Milliyetçiliğin modernist kuramcıları arasında yer alan Gellner milliyetçiliği kültür üzerinden açıklamıştır. Gellner tarihi üç evreye ayırmış ve ancak son evre olan modern sanayileşmiş toplumlarda kültür, toplumsal yapı ve siyaset arasındaki ilişkinin değişmesiyle ortaya çıktığını ileri sürmüştür (Gellner, 2013). Milliyetçilik ve kültür arasındaki milletin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Milliyetçilik çağında toplumu bir arada tutan şey yüksek kültür olmuştur. Bu bağlamda Gellner milliyetçiliğin milletleri doğurduğunu ileri sürmüştür.

Sanayi aşamasında milletlere ve milliyetçiliğe ihtiyaç vardı. Bunun nedeni, sanayileşmiş toplumlarda kültür, sosyal yapı ve siyaset ilişkisinin değişmesidir. Modern zamanlarda

herkesin bir rolü vardır, toplumsal hareket ve sınıflar arası geçiş çoğalmaktadır. Bu koşullar altında iletişim artık medyaya bağlı kalmamalı ve yaygınlaşmalıdır. Herkes belli bir dili konuşabilmelidir. Modern zamanlarda, yüksek kültür var olmuş, bir bütün olarak topluma hükmetmiş ve onu tanımlamıştır. Bu kültür siyasi yapı tarafından da desteklenmektedir. Modern toplumlar uzmanlaşmayı gerektirir. Bu amaca ulaşmak için halka verilen genel eğitimin daha disiplinli olması gerekmektedir. Bu sistemin amacı, tüm ulusun standart bir dilde okuyup yazabilmesini sağlamak amacını taşıyordu (Özkırımlı, 2019). Gellner'e göre insanlık tarihini üç döneme ayırarak avcı-toplayıcı, tarım ve modern sanayi toplumu olarak sıralamıştır. Avcı-toplayıcı ve tarım toplumlarında yönetim merkezi çok güçlüdür çünkü bu toplumlarda bazı temel koşullar mevcut değildir. Dolayısıyla o dönemdeki millet ve milliyetçilikten de söz edilemez. Ama sanayileşme ile birlikte sanayi toplumu farklıdır, okuyup yazabilen, teknolojiyi bilen ve takip edebilen birtopluluk ve kurulu bir devlet sistemi ile emek sağlayabilen bir topluluk oluşmuştur (Smith, 2002). Böylesine karmaşık bir kitle eğitim sistemini ayakta tutabilen tek siyasi örgütlenme biçimi olarak modern devlettir. Sanayi toplumunun ihtiyaç duyduğu eğitimi sağlayacak ölçü ve güce yalnızca merkezi devlet sahiptir. Kültür ile devleti bir araya getiren şey de budur.

Tarım toplumlarında güç ve kültür dağılımı statüye göre belirlenmiştir. Bir tarafta aristokrasi, askerler, din adamların oluşan sınıf varken diğer tarafta ise nüfusun çoğunu oluşturan çiftçi sınıfı vardır. Bu çiftçi toplulukları, içe dönük bir yaşam süren küçük yerel birimde yaşıyorlardı. Yakın çevreleriyle ilişkileri, siyasi zorunluluklardan ziyade ekonomik ihtiyaçlar göre şekilleniyordu. Bu sınıfa göre kültür önemli değildir. İnsanlar arasındaki iletişim çevreye bağlıdır. Bu noktada kültür, sosyal sınıfları birbirinden ayırmaya hizmet eder. Buna göre, tarım toplumlarının birbirleri arasında kültürel yönden benzerlik yoktur (Özkırımlı, 2019).

Modernist teorinin kuramcılarında bir diğeri olan Benedict Anderson, ulusu hayal edilmiş bir siyasal topluluk olarak açıklamıştır (Anderson, 1995). Küçük insan toplulukları dışında bütün toplulukların hayal edildiğini iddia eden Anderson, ulusun doğmasını din ve hanedanları ele alarak açıklamıştır. Anderson, klasik cemaatlerin varlığının temeli olan dinin, deniz aşırı keşifler ve kutsal dil'in aşınmasıyla etkisini kaybettiğini ileri sürmüştür. Bu anlamda zaman anlayışında da devrimsel bir değişiklik yaşanmış ve türdeş, içi boş zaman (*homogeneous empty time*) anlayışı ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda roman ve gazetenin yeni zaman anlayışında ulusların hayal edilmesinde ve kurgulanmasında belirleyici olduğunu düşünmüştür (Valiyev, 2020).

Benedict Anderson'a göre; kapitalizmin yayıncılık sektörüne girmesi, milliyetçiliğin oluşumunda büyük katkı sağlamıştır. Kapitalizm, daha geniş bir okuyucu kitlesi sağlamak adına kitapların halkın kendine ait dillerinde kitaplar yayınlanması arttırmıştır. Halk dillerindeki yayınlar, ulusal bilincin temelini üç farklı şekilde atmıştır; Birincisi, Latince dilinin altında var olan ve halkın kendi dilleri üzerinden iletişim yaratmaktır. Birbirleriyle sözlü olarak iletişim kurmakta zorlanan, hatta zaman zaman da sonuçsuz kalan çok sayıda Fransız, İngiliz, İspanyolca konuşan kişiler artık birbirleriyle yazılı basın ve gazete aracılığıyla haberleşebiliyordu. İkincisi, kapitalist yayıncılık dile yeni bir biçim kazandırmıştır. Bu yeni biçim millet kavramının inşa edilmesinde geçmişe dayanak sağlamıştır. Üçüncüsü, kapitalist yayıncılık, eski yönetim dillerinden farklı bir iktidar dili yaratmıştır. Anderson, ulusları modern insanın hayali olarak kabul etmiştir.

Modernist teorikiler, milliyetçiliğin modern süreçler olduğunu ileri sürmüştür, sanayi devrimi ve ardından köyden kentlere göçlerin başlaması ile kentleşmenin kurulması ve de laikleşme bu süreçlerin ürünüdür.

1905 Devriminden sonra Azerbaycan'da hızlanmaya başlayan yenileşme hareketi, modern bir milli kimliğin doğuşuna etkin rol oynamıştır. Burjuva sınıfı ve milli hareketlerin hızlanmasında aydınları desteklemiştir. Milliyetçi düşünceler kapsamında giren birçok dergi ve gazete yayın hayatına girmiştir. Celil Memmedquluzade (1866-1932) tarafından hazırlanıp yayın hayatına koyulan Azerbaycan'ın ilk mizah dergisi Molla Nasreddin dergisi de (1906-1931) bunlardan biridir. Derginin en çok değindiği konulardan biri ortak bir dil (ana dil) ve modern eğitimin Azerbaycan Türkleri arasında yaygınlaşmasıdır. Bu açıdan modernist yaklaşım teorileri önemli yer işgal etmektedir.

1.5.3. Etno-Sembolcü Yaklaşım: Ara Yol

Etno-sembolist yaklaşım temellerini modernizm eleştirisine dayalı olarak geliştirmiştir. İkelciliği reddetmiş ancak modernist açıklamaları da yeterli bulmayarak bir orta yol bulmaya çalışmışlardır. İkelcilerin özelliklerinden biri de milliyetçiliği modern çağa ait bir kavram olarak görmeleridir. John Armstrong, John Hutchinson ve Anthony D. Smith bu bakış açısını benimsemiş teorisyenlerdir. Yaklaşım, milliyetçilik çözümlerinde kültüre önemsemiş ve etnik geçmişe önem vermiş kuramcıları

belirtmek için kullanılır. Etno-sembolcü kuramcılar, ilkçi ve modernist yaklaşımdan hareketle bir senteze ulaşmaya, bir orta bulmaya çalışmışlardır. Bu terim daha çok genç nesil araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır. Conversi, milliyetçilik teorilerini adlı incelemesinde, milliyetçiliğin devletlerin yoktan var edilemeyeceğini ve milli kimliğin geçmişin mit, değer ve sembollerinin etkisiyle şekillendiğini dile getirmiştir. Buna göre, ulusların gelişim sürecini ele almak için etnik kökenlerini yani tarihlere dikkate alınmalıdır.

Günümüzün milletleri, modern öncesi dönemdeki toplulukların bir devamıdır. Modern çağın ulusları geçmiş milliyetçi kültürlerin gölgesinde şekillenmiştir Etno-sembolistler, ilkçi veya modernist kuramcılardan daha geniş homojen bir kategori oluşturur. Milliyet analizi hemen hemen aynıdır. Vurguladıkları faktörler ve argümanlar temelde aynıdır. Bu nedenle ulusların gelişim süreci geniş bir zaman çerçevesi içinde ele alınmalıdır çünkü mevcut ulusların oluşumu etnik kökenleri dikkate alınmadan açıklanamaz. Bugünün ulusları, modern öncesi dönemin etnik topluluklarının devamıdır (Özkırmı, 2019).

Modern ulusların doğuşlarını açıklamak için etnik geçmişlerini dikkat almak gerekir. Bu yaklaşımdan hareket ile modern milletlerin gelişim aşamalarını uzun süreçlerle ele alınmalıdır.

Modern uluslar, eskiden beri var olan etnik kültürlerin gölgesinde şekilleniyor. Geçmişin mitleri, sembolleri ve gelenekleri, modern milliyetçiliğin içeriğini belirlemekte ve söylemlerin ana dolgusunu oluşturmaktadır. Etno-sembolcüler, ilkçi yaklaşımı eleştirdiği gibi modernist yaklaşımı savunanları da eleştirerek, milliyetçiliği kapitalizm ve sanayileşme gibi modern süreçler açısından açıklayan teorilerin tatmin edilmemesi gerektiğini çünkü bu tür yaklaşımların etnik bağların kalıcılığını göz ardı ettiğini savunuyorlar. Doğru bir bakış açısı, daha uzun bir tarihi kapsamalı, modern insanları etnik atalarıyla aynı kazanda değerlendirmelidir (Özkırmı, 2019).

Etno-sembolist yaklaşımın önde gelen düşünürlerinden biri olan Anthony D. Smith, milliyetçiliğin Fransız Devrimi ve diğer temel toplumsal ve siyasal değişimlere paralel olarak ortaya çıkmadığını vurgular. Aksine, milliyetçiliğin bu siyasal ve toplumsal değişimlerin öncesi ile yakın bir bağlantısı vardır. Bu bağlamda milliyetçilik, modern dönem gerçekliğini de unutmadan, etnisite ve etnik kimlik gerçeği üzerinden şekillenmiştir (Yanık & Kara, 2016). Smith'e göre modern milliyetçiliklerin geçmişte

yer etnik toplulukları ve onların bağılıklarını dikkate alması gerektiği vurgulamış çünkü ulusal kimliğin oluşmasında gerekli olan olgular etnisite tarafından sağlamaktadır.

Smith, etno-sembolist yaklaşımın üç şekilde yararlı olduğunu söylüyor. İlk olarak, böyle bir yaklaşım, hangi halkların bir ulusal hareket başlattığını ve bu hareketin yeterli koşullar sağlandığında nasıl bir şekil aldığını belirlememize yardımcı olur. İkincisi, bu yaklaşım, milliyetçiliğin şekillenmesinde hatıraların, geleneklerin, mitlerin ve sembollerin rolünü anlamamızı sağlar. Milliyetçilik genellikle belirli bir dilde eğitim, ana dilde bir televizyon kanalı ve kutsal anıtların korunması gibi sembolik hedefler peşinde koşar. Materyalist veya modernist teoriler bu soruları yeterince açıklayamaz; kolektif hafızanın gücünü algılayamaz. Üçüncüsü, etno-sembolist yaklaşım, milliyetçiliğin nasıl bu kadar yaygın bir halk desteğinden yararlanabildiğini açıklıyor (Özkırımlı, 2019). Aydınlar toplumu tarihe davet ederler. Halk kitleleri bu davete çıkarları için mi cevap verir sorusunu etnik kültüre ağırlık veren kuramcılar açıklamaktadır.

Ulusal kimlik, milliyetçi düşüncenin bir sonucu olarak oluşmuştur. Ancak Smith'e göre milliyetçilik fikri, etnik ideolojinin etnik kimliklerin siyasi arenada görünürlüğünü sağlaması ve aynı zamanda ulus inşasında etno-kültürel unsurları seçici bir şekilde kullanması ile mümkündür. Dolayısıyla Smith'in ortaya koyduğu etnik milliyetçilik, bir etnik grubun ulusa dönüşmesiyle mümkündür. Bir etnik grup ulus haline geldiğinde, o grubun siyasi alanda artan görünürlüğü, sonuçta ulusun unsurlarının büyümesine yol açar (Yanık & Kara, 2016). Smith milletlerin kim olduğunu sorusuna yanıt almak için onları etnik temellerde aramıştır. Ona göre günümüzdeki milletlerin çoğu etnik bir topluluğun devamıdır.

Smith'e göre ulus, ortak bir tarihi toprakları, ortak mitleri ve tarihsel hatıraları, bir kitle kültürü, ortak bir ekonomisi ve adı olan, hakları ve yükümlülükleri tüm üyeleri için geçerli olan bir insan topluluğudur. Smith'e göre böyle bir tanım, ulusal kimliğin karmaşık ve soyut yapısını ortaya koymaktadır. Ulusal kimlik zorunlu olarak çok boyutludur; tek bir ögeye indirgenemez. Smith, milletlerin kökenleri anlaşılması için üç sorunun yanıtlanması gerektiğini söylemiştir:

1. Millet kimdir? Modern ulusların etnik temelleri nelerdir?
2. Bir ulus neden ve nasıl doğar? Başka bir deyişle uluslaşma sürecini tetikleyen genel faktörler ve mekanizmalar nelerdir?
3. Ulus nerede ve ne zaman doğdu? (Özkırımlı, 2019)

Smith etnik toplumların altı temel özelliği olduğu söylemiştir:

1. Ortak bir isim,
2. Ortak bir ata miti,
3. Ortak tarihsel anılar,
4. Ortak bir kültürün bir veya daha fazla karakteristik unsuru,
5. Belirli bir anavatan ile bağlantı,
6. Bir topluluğun önemli bir kısmını ilgilendiren bir dayanışma duygusunun olması. (Smith, 2002).

Smith'in saydığı bu özelliklerin çoğu kültürel ve özeldir. Bu da göstermektedir ki, insanlık tarihinin başlangıcından beri etnik toplumların varlığına ilişkin ifade doğru değildir, çünkü toplum üyelerinin sıraladığı özelliklerin anlamının değişmesiyle birlikte, toplumun öz farkındalığı ve bağlılıklar da değişir.

Smith, etnik grupların oluşumunun tarihte iki ana yol ile olduğunu belirtmiştir. Bunlar birleştirme ve bölünmedir. Birleşme, farklı birimlerin bir araya gelerek kaynaşması yoluyla etnik grupların oluşumunu ifade ederken bölünme etnik gruplar da dini farklılıklar veya siyasi nedenlerle ortaya çıkabilir (Özkırmı, 2019). Smith'e göre etnik kimlikler dayanıklıdır fakat kültürler zaman içinde değişimlere uğrar.

Smith'e göre etnik kültürler bazı mekanizmalar sayesinde kendileri yeniler. Bu mekanizmalardan ilki dini reformdur. Dini reformlar başarısızlığa uğrayabilir. Smith dini reformların başarısızlıkların ya da gelenekselliğin son bulması için uğramasının kendileri yenilemelerinin başka yollarla olması gerektiğini belirtmiştir. İkinci mekanizma olarak kültür ödünç alışverişidir. Yani etnik kültürler arasındaki kültür alışverişlerdir. Üçüncü mekanizma ise halk katılımıdır. Birçok insanın kültürel ve siyasi yaşama katılımı, çoğu etnik topluluğu çöküşten kurtarmıştır. Son mekanizma ise etnik seçilmişlik hakkındaki mitlerdir. Bu tür mitlere sahip olmayan etnik gruplar genellikle başkaları tarafından yutulmaktan kaçınamazlar (Smith, 1994). Smith'e göre bu mekanizmalar etnik toplumların yaşamlarını asırla boyunca korumalarını sağlamıştır.

Smith kimliklerin gelişim süreçlerine yön veren ana modellerin belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Burada iki tip etnik topluluktan bahseder: "Yatay" (lateral) ve "Dikey" (vertical) topluluklardır. Yatay etnik toplumlar genellikle aristokratlar ve din adamlarından, bazen bürokratlardan, yüksek rütbeli subaylardan ve zengin tüccarlardan oluşur. Yatay ismin seçilmesi, bu tür toplumların komşu toplumların üst sınıflarıyla iyi

ilişkiler içinde olması, üyeliklerinin ise toplumun üst sınıflarıyla sınırlı olması, bir tür aristokratik dayanışma ve dolayısıyla geniş bir coğrafi yelpazeye yayılmasından kaynaklanmaktadır. Yatay topluluklar, esnek sınırları olan ancak sosyal derinlikten yoksun topluluklardır. Dikey etnik topluluklar ise aksine daha yoğun ve açıktır. Bu tür topluluklarda etnik kültür, nüfusun tüm kesimlerine yayılmıştır; kültürel farklılıklar sosyal bölünmeyi desteklemiyordu. Aksine kültür, farklı sınıfları ortak gelenekler etrafında birleştirdi. Bunun neticesinde hissedilen etnik bağlılık yoğun ve dışlayıcıdır. Topluluklar arasındaki farklar önemliydi gruba kabul edilmek ise hayli zordur (Özkırmılı, 2019).

Ulusal kimlik kavramını tanımlamak için Smith, onu iki modele ayırır: Batılı ve Batılı olmayan. Batı veya sivil modelde, ulusların iyi tanımlanmış ülkeleri olmalıdır. Öyle ki, insanlar ve arazi birbirine aittir, ancak söz konusu arazi parçasının herhangi bir yer olması mümkün değildir; tarihi bir ülke, vatan ve insanların beşiği olmalıdır. Bu toprak, Türklerde olduğu gibi bu soyun köklerini taşımasa da böyledir. Tarihi topraklar, toprakların ve insanların kuşaklar boyu ortak ve faydalı etkilerinin olduğu topraklardır. Yurt, çevrelerimizin, azizlerimizin ve kahramanlarımızın yaşadığı, çalıştığı, dua ettiği ve savaştığı yerdir. Bütün bunlar ülkeyi yeryüzünde benzersiz kılıyor. Akarsular, denizler, göller, dağlar ve şehirlerle birlikte vatan kavramı kutsallaşır (Kabırı, 2012).

Milli kimliğin bir diğer unsuru da vatan fikridir; birleşik bir siyasi iradeye, yasalara ve kurumlara sahip bir topluluk. En azından bu, ortak siyasi duyguları ve hedefleri ifade eden ortak bir düzenleyici kurum gerektirir. Hukuki ve siyasi bir topluluk fikrinin ortaya çıkışıyla aynı zamana denk gelen bu topluluğun üyeleri arasında hukuki eşitlik fikrinin izlerini de görmek mümkündür. Bu toplulukların insanları arasında bazı ortak değerler ve gelenekler vardır. Batılı ulusal kimlik modelinde uluslar, üyeleri ortak tarihi anılar, mitler, semboller ve geleneklerle birbirine bağlanan ancak homojenleştirilmemiş kültürel topluluklar olarak görülür (Kabırı, 2012).

Batılı olmayan modele etnik ulus kavramı denir. Karakteristik özelliği, yerli topluluk fikrini vurgulamasıdır. İster kendi topluluğunda kalsın ister başka bir yere taşınınsın, birey kaçınılmaz olarak içinde doğduğu topluluğun organik olarak bir üyesi ve sonsuza dek onun bir işareti olarak kalır. Başka bir deyişle, bir ulus, ortak atalardan oluşan bir topluluktur.

Batılı devlet modellerini tanıyıp öğrenen yüzleşmek zorunda kalan aydın sınıfı genellikle

üç şekilde tepki gösterdiler: Geleneğe bilinçli dönüş. Batılı modellerle bütünleşme. Gelenek ve Batılı modellerin sentezinin başarılması yani temiz, saf bir topluluğu uykusundan uyandırma. Seçkinler tarafından seçilen çözüm, daha sonra kurulacak olan ulusun karakterini tahmin etmede önemliydi. Öte yandan, hangi çözümü seçerlerse seçsinler, tüm seçkinlerin tek bir görevi vardı: topluluğa yeni hedefler sunmak ve şimdiye kadar pasif kalmayı seçmiş olanları harekete geçirmek. Bir anlamda aydınların ana görevi: pasif bir topluluğu harekete geçirmek, bir grubun keşfettikleri etnik kültür etrafında bir ulus oluşturmasını sağlamaktır.

Smith bu iki modelde ortak olan ulusal kimlik özelliklerini şu şekilde özetlemektedir

1. Tarihsel ulus/devlet veya anavatan
2. Popüler mitler ve tarihsel bellek
3. Ortak bir kamu kültürü
4. Tüm ortak yasal haklar ve yükümlülükler
5. Topluluğun üyelerinin devlet içinde serbest dolaşıma sahip olduğu ortak bir ekonomi (Smith, 2009).

Smith'e göre milliyetçilik terimi beş farklı şekilde kullanılmaktadır:

1. Uluslar yaratma ve ulusal devletleri yaşatma süreci olarak,
2. Bir ulusa ait olmayı gerçekleştirmek,
3. Bir halk dili olarak, bir sembol olarak, milli iradenin bir kültür öğretisi olarak,
4. Milli hedeflerin gerçekleştirilmesi için reçeteler içeren bir ideoloji olarak,
5. Milletin amaçlarını ve milli iradeyi gerçekleştirmeye çalışan toplumsal ve siyasi bir hareket olarak (Özkırmı, 2019).

Bu perspektiften Smith, milliyetçiliği, bazı üyelerin mevcut veya potansiyel bir ulus olarak gördüğü bir topluluk adına kimlik arayan ve sürdürmeye çalışan ideolojik bir hareket olarak tanımlar. Milli iradenin gerçekleşmesi için özerklik, kendi kaderini tayin ve kolektif mücadeleyi, birlik, milleti oluşturan tüm bireylerin hiçbir ayırım gözetmeksizin milli birliği ve eşitliğini sağlamayı, özdeşlik ise benzerliği, milleti oluşturan bireylerin ortak yönlerini, milli özün keşfini ve geri dönüşünü sembolize eder.

Smith, Hans Kohn'un “Doğulu organik” ve “Batılı isteğe bağlı” temalı iki ana modelinden yararlanarak “toprağa bağlı milliyetçilik ile “etnik milliyetçilik” bahseder.

Buna göre:

1. Toprağa bağlı milliyetçilikler:

- a. Bağımsızlıktan önce; bu tür hareketler, önce kendilerini yabancı egemenliğinden kurtarmayı, daha sonra ise eski sömürge devletlerde yeni bir ulus-devlet kurmayı amaçlar. Sömürgecilik karşıtı milliyetçiliklerdir.
 - b. Bağımsızlıktan sonra; bu akımların amacı, ayrılmış etnik toplulukları eski sömürge topraklarında kurulan yeni bir devlette birleştirmektir. Bunlar Bütünleştirici milliyetçiliklerdir.
2. Etnik milliyetçilikler:
- a. Bağımsızlıktan önce, bu tür akımlar daha geniş siyasi oluşumdan ayrılmayı ve yeni bir etnisite içeren ulus yaratmayı amaçlar. Bunlar ayrılıkçı milliyetçilikler veya diaspora milliyetçiliklerdir.
 - b. Bağımsızlıktan sonra; bu tür hareketlerin amacı, etnisite dayalı ulusun sınırları dışında kalan akrabalarını ve onların yaşadıkları ülkeleri kapsayacak biçimde genişlemek ve daha büyük bir ulus yaratmaktır. Bunlar irredentist genişlemeci ve pan milliyetçilikleridir (Smith, 2009).

Pek çok teorisyen, milliyetçiliği açıklarken belli unsurlar üzerinde durmuş ve onun çeşitli yönlerini vurgulamıştır. Smith'in milliyetçilik tanımı ideoloji, dil, duygu, sembol, gelenek ve tören gibi unsurlara odaklanmıştır. Milliyetçiliğin değişmez yüzü ve aynı zamanda ulusal kimlik kavramını oluşturan geçmişin etnik kümülatif unsurlarıdır. Smith'e göre ulusal kimliğin temel özellikleri şu şekilde sıralanabilir: tarihsel devlet/ülke veya anavatan, ortak mitler ve tarihsel bellek, ortak kitle kültürü, toplumun tüm üyeleri için geçerli olan ortak yasal hak ve görevler, serbest dolaşıma sahip oldukları ortak bir ekonomi vardır. Görüldüğü gibi milliyetçilik kimi zaman kimlik kavramıyla ilişkilendirilmekte, kimi zaman bayrakla eş tutularak hayali bir gelenek olarak değerlendirilmekte, kimi zaman da tüm teorisyenleri ortak bir paydada buluşturan tek şey olan hayali bir cemaate benzetilerek açıklanmaktadır. Ortak payda milliyetçiliğin kavramsal dilidir. Çeşitli teorisyenler bu dili milletler var olduğundan beri kullanmaktadır. Smith, millet tanımını etnik özellikler temeline açıklamıştır. Batılı ve Batılı olmayan modeller çerçevesinde ortak bir ulusal kimlik özellikleri sıralamıştır. Bu çerçevede Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin temelinde ve aydınların milli kimlik düşüncesi bu kavram çerçevesinde gelişmiştir.

2. BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA YENİLİŞME VE MİLLİYETÇİLİK HAREKETİ

Azerbaycan'da yenileşme ve milliyetçik konusu belirli bir değişim içinde şekillenmiştir. Bu değişim iki temel dönem içinde ele alınmaktadır. 19. yüzyılda başlayan, Azerbaycan'da yenileşme ve milliyetçiliğin birinci döneminde, kültürel anlamda çalışmalar ve aydınlar öne çıkmaktadır. Bu birinci dönemi Azerbaycan'da kültürel milliyetçilik dönemi olarak adlandırabiliriz. Belirli bir zamandan son ise milliyetçilik siyasal döneme geçmiş ve Azerbaycan'da siyasal milliyetçilik dönemi başlamıştır. Siyasal milliyetçilik döneminde ortaya çıkan yenilikçi akımlar, siyasal kültürel reform hareketleri ve partilileşme çalışmaları ile birlikte daha geniş kitlelere ulaşmıştır. Bu dönemde geleneksel toplum anlayışı yerini “millet” kavramına bırakmıştır.

2.1. AZERBAYCAN TARİHİ, TOPLUMSAL VE SİYASİ YAPISI

19. yüzyılın ilk yarılarında Kafkasya coğrafyası tam anlamıyla bir hâkimiyet kurma mücadelesine sahne olmuştur. Bölgedeki hâkimiyetini kaybetmeye başlayan İran ile bölgeyi ele geçirme planları yapan Çarlık Rusya uzun sürecek bir mücadelenin içine girmişlerdir. Bu dönemlerde Azerbaycan'da siyasal bir birlik olmaması Çarlık Rusya'nın bölgedeki planlarının hayata geçirmesini kolaylaştırmıştır. Çarlık Rusya'nın, Azerbaycan'da bölgede hâkim olmasından sonra kendi yönetim anlayışını ülke genelinde uygulamaya başlaması Azerbaycan'da milli bir devlet kurulma sürecini uzatmıştır. Azerbaycan tarih boyunca çeşitli imparatorlukların ve devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir.

Azerbaycan kelimesi, Gaugamela savaşından sonra (Milattan önce 331) sonra Makedonya Kralı Büyük İskender'in himayesi altına giren İranlı satrap Atropates'in adından gelmektedir. Atropates, Büyük İskenderin ölümünden sonra, ilk başlarda kendi adına yönettiği Küçük Medya (Medya Minör) bölgesinde bir krallık kurmuş ve bu krallığa “Atropates'in ülkesi” anlamında Yunanca “Atropatane” adını vermiştir. İlerleyen zamanlarda Ermenice'de Atrapatakan, Orta Farsça'da Aurpatakan, Süryanice'de “Azarbaygan” şeklini alan kelime, Arapça'da meydana gelen

“g/e”değişikliği sebebiyle Azerbaycan’a dönüşmüştür. Pehlevicede azer “ateş” ve baygan “muhafız” kelimelerinden oluşturulduğu veya Azarbaz b. Bivaresf şahıs adından geldiğigibi görüşler ise tamamen mitolojiden ibarettir (Yeşilot, 2021).

Azerbaycan’da kurulduğu bilinen ilk devlet Manna Krallığı’dır. Bu krallık milattan önce 800’de, başkent Hasanlu’yı ele geçirerek Urartular’a son vermişlerdir. Azerbaycan’da kurulan ikinci krallık milattan önce 220 yılında Atropatene Krallığıdır. Selefki kralı II. Antiokhos tarafından yapılan antlaşmayla tâbi devlet haline getirilmiştir. Milattan sonra 227 yılında İran’da kurulan Parth hükümdarlığından sonra kurulan Sasaniler, Erdebil’i başkent olan bir eyalet haline getirerek Azerbaycan’ı tamamen ele geçirmişlerdir (Yeşilot, 2021).

6. ve 7. yüzyıl arasında Bizans İmparatorluğu ve Sasaniler tarafından yapılan savaşıardan sonra birkaç defa el değiştiren Azerbaycan, 624 tarihinde Bizans İmparatoru Herakleios tarafından ele geçirilmiştir. Azerbaycan, Hz. Ömer’in halifeliği zamanında fethedilmiştir. Hz. Osman zamanında Erdebil merkezli olmak Azerbaycan’ın değişik şehirlerine asker yerleştirilmiş ve İslamiyet’in yayılması adına bir çabalar verilmiştir. Emevi Devleti, Kafkaslardaki fetihleri için bir Azerbaycan’ı bir üs olarak kullanılmıştır. Abbasiler döneminde ticaretin gelişmesiyle Azerbaycan şehirleri önemli merkezler haline gelmişlerdir. Abbasi Devletinin zayıflamasıyla Azerbaycan’da Şirvanşahlar (799-1656), Sacoğulların (879-930), Revadiler (10. yüzyıl başları- 1071), Sellariler (916-1090), Şeddadiler (951-1075) ve Ahmedililer (1108-1227) gibi mahalli hanedanlar kurulmuştur (Yeşilot, 2021).

Arap fetihlerinden sonra bölgede hızlı şekilde İslamiyet yayılmış ve İslam dininin etkisi ile kültürel alışveriş canlanmıştır.

Türklerin Azerbaycan’a ilk girişleri milattan önce 7. yüzyılda başlamıştır. Sakalar (İskitler) olarak bilinen bu ilk Türk grubu uzun yıllar bugünkü Azerbaycan topraklarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Hunlar, Göktürkler ve Hazarlar Azerbaycan’da hüküm sürmüş olsalar da Müslüman Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan önce bölgeye yerleşmeye başlamıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Azerbaycan’a düzenlediği fetihler sonucunda bölgeye hâkim olmuştur. Tuğrul Beyin ölümünden sonra Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan döneminde Türkler tüm Azerbaycan coğrafyasına hâkim olmuştur ve Türk yurdu haline gelmiştir (Yeşilot, 2012).

Azerbaycan, 12. ve 14. yüzyıllar aralarında Moğol İmparatorluğu, Harzemşahlar ve

Timur İmparatorluğu'nun hâkimiyetleri altına girmiştir. 1222 ve 1231 tarihlerinde Azerbaycan'a seferler düzenleyen Moğollar, bölgeyi tamamen yağmalayarak tahrip etmişlerdir. Celaleddin Harzemşah ise 1225 tarihinde Tebriz'i ele geçirmiştir. İlhanlılar, devletin sınırlarını Kuzey ve Güney Azerbaycan topraklarını içine alacak şekilde genişlemiştir. Timurlenk'in ölümü üzerine Moğolların egemenliğinden kurtulan Azerbaycan'a bundan sonra Karakoyunlular (1380-1468) ve Akkoyunluların (1340-1514) hâkim olmuştur. 16. yüzyılın başlarında Akkoyunlu Devletinin son bulmasıyla bölge tamamen Safevi Devletinin kontrolüne geçmiştir. Tebriz'i başkent yapan Şah İsmail (1501-1524), bölgede hâkimiyetini sağlamlaştırarak Moğollar ve Timurlular dönemlerinde işlenmeyen arazileri bu dönemde ekip biçmeye başlamıştır. Tebriz, Bakü ve Erdebil gibi kentlerde el sanatları bu dönemde gelişmiş ve komşu ülkelerle ticaret artmıştır (Yeşilot, 2021). Safeviler, Azerbaycan'ı feodal bölge olarak yönetmiştir. Bölgelerin başına mahalli beylerin atadığı naipler yönetmiştir. Safevilerin yıkılmasından sonra bölgede hanlıklar dönemi başlamıştır.

Azerbaycan coğrafyasında siyasi birlik bir türlü kurulamamıştır. İran'ın bölgedeki hâkimiyetinin zayıflaması ile Azerbaycan'da Hanlıklar dönemi başlamıştır. Çarlık Rusya'nın işgalinden önce Azerbaycan bölgesinde birçok hanlıklar kurulmuştur. Bu hanlıklar:

- Şeki Hanlığı
- Şirvan Hanlığı
- Karabağ Hanlığı
- Gence Hanlığı
- Bakü Hanlığı
- Derbend Hanlığı
- Kuba Hanlığı
- Nahçıvan Hanlığı
- Talış Hanlığı
- Erivan Hanlığı

Bu hanlıklar Tertip ve düzen yönünden mahallere ayrılmış ve her bir hanlık belirli bir araziye sahip olup küçük bir feodal devlet düzeni şeklinde yaşamlarını sürdürmekteydiler (İsmalov, 2014).

Hanlıklar döneminde Azerbaycan'da feodal bölünmeler meydana gelmiştir. Hanlıklar

arasındaki mücadeleler ülkenin ekonomik anlamda gelişmesini engellemiştir. Hanlar ve aşiretlerin kendi topraklarını ve servetlerini arttırmak adına sürekli kendi aralarında iç mücadele yaşamıştır. Bu mücadeleler ile şehirler yağmalanmak, yakılıp, yıkılmakta ve elde edilen gelirler yok olarak ülke ekonomisine ağır darbe vurmaktadır (Nusretoğlu, 2012). Hanlıklar arasındaki çatışmalar ve siyasi bir birliğin olmaması Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'da rahat bir şekilde yayılmasını ve bölgeyi ele geçirmesini kolaylaştırmıştır.

2.2. ÇARLIK RUSYA'SININ AZERBAYCAN'I İŞGALİ VE ASİMİLASYON POLİTİKALARI

Çarlık Rusya'nın, I. Petro döneminden itibaren başlamış olan ve II. Katerina'nın devam ettirdiği işgalci siyaseti 19. yüzyılın başlarında hızlanmaya başlamıştır. Rus asillerinin ve tüccarlarının ekonomik çıkarlarını koruyan Çarlık Rusya'sı, Kafkasya coğrafyasını tamamen ele geçirerek elde ettiği yeni toprakları Rusya sanayisinin hammadde kaynağına ve satış pazarına dönüştürmek için adımlar atıyordu (İsmalov, 2014). Çarlık Rusya, Asya yolunda ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde önemli ve stratejik konuma sahip Kafkasya'ya özel bir önem vermiştir. Dağlık vadilerden geçerek düz arazileri işgale girişmiştir. Çarlık Rusya'nın buradaki en önemli amacı Hazar Denizi üzerinden Hindistan'a ulaşmaktır (Veliyev, 2005).

Çarlık Rusya Kafkasya'yı işgal etmek ve Hazar Denizi'ni iç denizine dönüştürerek güneye yol açmayı hedefliyordu. Böylece Orta Asya ülkelerini de ele geçirmek için kendine dayanak sağlamış olacaktır (İsmalov, 2014). Çarlık Rusya bir taraftan Batılı güçlere karşı dünya egemenliğini elinde tutmak için Asya'ya doğru açılırken, diğer taraftan Osmanlı Devleti'ne karşı Kafkasya'daki Müslüman halkların üzerinde siyasi ve dini nüfuzunu kullanarak bölgedeki güçlerini sağlamlaştırmaya çalışmıştır (Veliyev, 2005).

Çarlık Rusya bölgeyi egemenliği altına almaya çalışarak Doğu'ya doğru yayılma politikası izlemiş ve bölgenin zenginliklerinden yararlanarak ham madde kaynağı olarak görmüştür. Azerbaycan'daki mezhep farklılıklardan yararlanarak Sünni mezhebinin temsilcisi konumda olan Osmanlı Devleti'ne karşı Azerbaycan'ı kullanmaya çalışmıştır. Çarlık Rusya'sının Türk İslam coğrafyasına doğru genişleme aşamasında dinin etkisi önemlidir. Nitekim uzun yıllara yayılan bu aşamada kilise-devlet iş birliğinin

Müslümanları asimile etmeye ve dönüştürmeye çalıştıkları görülmektedir (Nusretoğlu, 2017).

Çarlık rejimi Azerbaycan'da hâkimiyet kurduktan sonra hanlıkların kendi içindeki çekişmeler yararlanarak yavaş yavaş hanlıkları kaldırmıştır. Hanlıkların kaldırılmasından sonra Ruslaştırma siyaseti ve Hristiyanlaştırma stratejilerinin önünde duran engelleri aşarak, dini ve milli bilinci ayakta tutan her türlü değerleri yasaklayarak bir asimilasyon politikası yürütmüştür. Bu girişimleri temel amacı Azerbaycan'ı müstemlekeye çevirme hedefine ulaşmaktır (Nusretoğlu, 2017). Çarlık bölgede yaşayan Müslüman Türk halkını ayrıştırıcı bir politika güderek hem onları askere almamış hem de devlet dairelerinde çalışmalarına izin vermemiştir. Dolayısıyla Rusya bölge kendine özgü bir siyasi-coğrafi bir yapı oluşturmayı amaçlamıştır.

Çarlık Rusya'sı kendisine bağlı yönetici kesimlerin yetiştirilmesi adına Rus okullarına açmıştır. Bunun için işgalin ilk yıllarında Hristiyan misyoner derneklerinin Azerbaycan'da Rus okulları açılması izin verilmiştir. Bunun yanında ordu ve bürokraside Rusça bilen bürokratların yetişmesi ve bölgenin daha iyi yönetilmesi adına Şuşa kentinde 1830 tarihinde Rus kaza okulları açılmıştır ve Rusya'nın farklı bölgelerinden getirilen öğretmenler görev almışlardır. Bölgede açılan Rus okullarına gitmeleri için onları heveslendiren yönetim Rus öğretmenlere yol harçlığı ve bir senelik maaşı kadar bir para vermiştir. Okullarda Rus dili eğitimine büyük önem verilmiş ve Rus dili bilen öğretmenler bu okullarda müdürlük yapmıştır. Aynı zamanda bölgede görev alan Rus asker ve subayların çocuklarına yerel diller öğretilmiştir. Hristiyan olmayan bir öğretmenin okul müdürü olması Çarlık Rusya kanunlarına yasaklanmıştır (Nusretoğlu, 2012).

Çarlık Rusya, Azerbaycan'ın Müslümanlarının İran'a sınır olan bölgelerinde olmalarından rahatsızlık duymuş ve siyasi olarak tehlikeli görmemeye başlamıştır. Bu bölgelere Rusya'dan getirilen Rusları yerleştirmişlerdir. 20. yüzyılın başlarında Rusya'dan göç eden kişiler özellikle Muğan, Lenkeran, Kuba, Şamahı ve Cavad gibi kentlerine yerleştirilmiştir. Rusya'dan göç eden kişilere hazine topraklarının yanı sıra asırlardır kendi topraklarını işleyen Azerbaycan Türklerinin toprakları da zorla ellerinden alınmış ve Rusya'dan gelen kişilere verilerek bölgede Ruslaştırma siyaseti hız kazanmıştır (Yeşilot, 2021).

Çarlık Rusya'sının yayılcı siyasetinde Muğan bölgesi önemli yer işgal etmektedir.

Azerbaycan'ın İran sınırında yer alan bu arazide, kendi sermayesini yaratmak adına Muğan bölgelerinde pamuk fabrikası açılmasını teşvik etmiştir. Bu bölgeye Azerbaycan Türklerinden kimsenin yerleşmesine izin verilmemiştir. Sadece Rusya'dan getiren kişilerin bölgede varlığına izin verilmiştir. Çarlık Rusya, Azerbaycan'da yer alan köylülere mülkiyet hukuku vermek yerine kendisine ağır vergiler vermek koşulu ile topraktan sürekli olarak istifade etme hukuku vermiştir. Bu yöntem ile toprak üzerinde müdahale ve egemenliğini güçlendirmiştir (Veliyev, 2005). Çarlık Rusya kendine bağlı bölgeler oluşturarak Müslüman Türk kimliğinin Azerbaycan'da asimile olmasını hedeflemiştir.

Çarlık Rusya çıkardığı yasalar ile Azerbaycan topraklarında Ortodoks din adamlarının mezheplerini diğer dinlere mensup olan kişiler arasında yayma yetkisi verilmiştir. Fakat Müslümanlara kendi dinlerini Rusya'da yaşayan başka dinlere mensup insanlar arasında yaymak yasaklanmıştır. Bu arada yine Rus devlet adamlarının raporlarında: “İslam'ın harabeleri üzerine haçın kutsal sancağını asmak” gibi ifadelerle sıkça kullanılmaktaydı. Azerbaycan'da yaşanan Türk/Müslüman grupların İslam dininden uzaklaşarak, Hristiyan dinine mensup bireyler olmaları adına misyonerlik çalışmalarına yoğunluk vermişlerdir (Nusretoğlu, 2017).

İşgal yıllarında yapılmış olan tüm misyonerlik politikaları ve Hristiyan olanlara tanınan çeşitli imtiyazlara rağmen az sayıdaki vakalar dışında Azerbaycan halkının İslam dinine olan bağlılığı koparamamıştır. Kilise ile Çarlık rejimi arasındaki bu politika istediği sonuca ulaşamamıştır. Yalnız bu dönemlerde Rus kültürünün Azerbaycan halkı üzerindeki etkisi artmış, milli ve dini köklerden beslenen eğitim engellere maruz kalmıştır. Azerbaycan bölgesinde açılan misyoner eğitim kurumlarında yetiştirilen gençlerin Çarlık yönetimi tarafından yüksek makamlara getirilmesiyle kendi milli ve dini geleneklerinden koparak Rusça düşünen ve Rus kültürünü benimsemiş elit kuşaklar yetiştirme amacıyla başarılı olmuştur. Yürütülen Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma ve politikaları neticesinde Müslümanların inancının yozlaştırıldığı aşikârdır. Dil, din ve tarih bilinci açısından işgalle birlikte devam eden bu dönem Azerbaycan Türklerinin gerilemesine, kültürel anlamda yozlaşmasına da neden olmuştur.

Sonuç olarak, Çarlık Rusya'sının 19. yüzyılın başlarından itibaren yayılcı ve işgalci politikaları sonucunda Azerbaycan'da uygulamış olduğu yöntemler ve kendine tabi yapmak için verdiği destekler ile zaman içinde bir aydın sınıfı yetişmiştir. Azerbaycanlı

aydınlar kendi tarih ve birikimlerini kullanarak, milli kimliklerini korumak, halkı bir arada tutmak için toplumda yenileşme hareketine öncülük etmişlerdir. Yenileşme hareketi önce kültürel düzeyde başlamış daha sonra siyasi yola girmiştir.

2.3. AZERBAJYCAN'DA YENİLEŞME: KÜLTÜREL MİLLİYETÇİLİK

19. yüzyılın sonları ile 20. Yüzyılın başlarında, Azerbaycan'da kültürel alanda yenileşme ve bir dizi reform hareketleri meydana gelmiştir. Azerbaycan'ın önde gelen aydınları kültür alanında ortak amaç edinmişler ve halkı bu yönde bilinçlendirmeyi hedeflemişlerdir.

Azerbaycan halkı arasında din önemli bir konumdadır. Yalnız, Azerbaycan'da reform hareketi din uleması tarafından tepki ile karşılaşıyordu. Batı usulü eğitim anlayışı ile yetişmiş aydın sınıfına Hristiyanlaşmış gözü ile bakıyorlardı. Azerbaycan Türkleri kendileri için “Müslüman milleti” şeklinde anlayışa sahiptir. 1875 tarihli “Ekinci” gazetesinden başlayarak 1915 tarihinde çıkarılan “Açık Söz”e kadar yayınlanan tüm gazete ve dergilerin başlığı altında “Müslüman gazetesi”, “Müslüman Ceridesi” ve “Müslüman Mecmuası” gibi ifadeler rastlanılmaktadır (Veliyev, 2005).

Mirza Fethali Ahundov başta olmak üzere birçok Azerbaycanlı aydını eserlerini Azerbaycan Türkçesi'nde kaleme aldıklarını ve kendi kimliklerinin Azerbaycan Türk'ü olduklarını söylemelerine rağmen Azerbaycan Türklerinden bahsederken “Kafkasya Müslümanlar” ibaresi kullanılmıştır. Azerbaycan'da meydana gelen Müslüman reformist hareketi 19. yüzyılda bütün İslam dünyasını sarsacak genel bir hareketin başlangıcını oluşturmuştur. Ancak bunun sebepleri her yerde farklı olmuştur. Azerbaycan'da meydana gelen dini reformların sebebi, Çarlık Rusya'sının esareti altında olan Azerbaycan milletinin bundan kurtulmaları ve dini ve manevi şahsiyetlerinin sağlamlaştırılması adına yapılan reformlar biçiminde olmuştur (Veliyev, 2005). Bu dönemde yapılan reform hareketleri halkın gerçek Müslümanlıktan uzaklaştığı, dinin ihmal edilmesi ve bozulması şeklinde yorumlanmıştır.

Çarlık idaresinin toplum arasında yarattığı ikilik bölünmelere yol açmıştır. Çarlık yarattığı bu ikilikten yararlanarak, iki kesimin birbirleri ile karşılıklı mücadele edecek duruma getirmiş ve onları yabancılaştırmıştır. Mücadele sahası olarak siyaset görülse de aslında eğitim alanında bir mücadele baş göstermiştir. Bazı kesimler dini anlamda yapılan reformları, Müslümanlıktan uzaklaşılması ve dinin istismar edilmesi biçiminde

görmüştür. Müslüman dünyasının, diğer dinler karşısında güçsüz duruma geldiğini ve gerilediğini söylemişlerdir. “Cedidçiler” diye adlandırılan, Çağdaşlaşma ve Batılılaşma yolunda adımlar atan yenilikçi kesimler kendilerini yeni siyaset ve üretim sahası içinde görmüştür. Bu kesimin genellikle genç burjuvalardan oluştuğu söylenmiştir (Yalçın, 1995). Cedidçiler bir taraftan din, ahlâk ve manevi gibi alanlarda, diğer taraftan dil, kültür, eğitim, edebiyat hayatı, siyaset gibi konularında gerçekleştirdikleri yenileşme hareketi ile kendi toplumlarının değişmesinde ve Batı’ya denk bir konumda olma konu önemli aktif rol almışlardır.

19. Yüzyılın ilk yarılarında Azerbaycan’da eğitim ve öğretim alanlarında da yeni bir çağ başlamıştır (İsmalov, 2014). Azerbaycan’da varlığını gösteren asıl eğitim kurumları mescitlerin kontrollündeki mektep ve medreselerdir. Çarlık Rusya’sının, Azerbaycan’ı işgalinden sonra Azerbaycan-Rus okulları açmaya başlamıştır. Bu okullardaki asıl amaç bölgede yaşayan halkı kendisine bağlamak ve Ruslaştırmaktır. Ancak bu okullarda eğitim alan gençler ilerleyen zamanlarda ülkelerinin gelişmesi adına önemli adımlar atacaklardır (Yeşilot, 2012).

Kültürel reformların öncüsü sayılacak Kırım Tatar, fikir ve bilim adamı İsmail Gaspıralı (1851-1914), Rus dilinde eğitime karşı çıkıyordu. Milli mektep ve medreselerde Rus dilinin yanında ana dilde eğitimin olması gerektiğini söylemiştir. 1881 tarihinde yayımlanan Rusya Müslümanları eserinde Kırım Vilayet Meclisi tarafından âli hükümetine Tatar dilinde ders yapılması hakkında bir dilekçe yazmıştır. Dilekçeye verilen cevapta Rusça eğitimin devamına fakat bazı derslerin Türkçe yapılmasına karar verilmiştir. Okullarda Türkçe eğitim sınırlı ölçüde verilmiştir (Türkyılmaz, 2018). Cedidçilerin başta gelen yayın organı olan Tercüman gazetesinde İsmail Gaspıralı, Rus dilinde eğitime karşı çıkarak, yerli ve milli okullar açılmasını, Türkçe eğitimin yaygınlaştırılması ve kız çocuklarının okutulması konuları çok yönlü ele almıştır.

Azerbaycan’da ilk Usul-i Cedid okulunu 1890 tarihinde Ordubad kentinde Mehmet Sıtkı Seferoğlu tarafından açılmıştır. Yine aynı kişi tarafından 1894 tarihinde Terbiye adında bir okul açılmıştır. 1880 tarihinde Bakü’de Rus-Tatar Okulu adıyla Habib Bey Mahmut Beyli ve Sultan Mecit Ganizade’nin gayretleriyle ilkokullar açılmıştır (Yeşilot, 2012). 1887 tarihinde ise Sultan Macit Ganizade ve Habibullah Bey Mahmetbeyov Bakü kentinde “Rus-Müslüman Kız Okulunu” açmışlardır. Rus Müslüman Kız okulları Azerbaycan tarihi açısından önemli bir yere sahiptir (Devlet, 2020).

Rus-Müslüman kız okullarında, Rusça ile aynı düzeyde Azerbaycan ve Fars dillerinde de eğitim veriliyordu. Bu yüzden okulun adı Rus-Müslüman kız okulu şeklinde adlandırılmıştır. Azerbaycan halkının isteklerine daha yakın eğitim sergilediği için bu okullardaki öğrencilerin sayısı diğer okullara göre daha fazladır. Dersler birinci ve ikinci dönemlere kadar ana dilde eğitim verilirken, ikinci dönemden sonra Rusça veriliyordu. Okul harcı ay üç manat şekilde belirlenmişti. İhtiyaç sahiplerinin çocuklarından okul harcı alınmıyordu (Topçubaşov, 1901).

Çarlık Rusya'sı milli anlamda okullar açılmasına müsaade etse de bu okullar için maddi destek ayırmıyordu. Bu okullar halkın desteği ile ayakta kalıyordu. Bu okullar yeni düzenlere uyum sağlama ve ayakta kalmak için ilgi görmüştür. 1905 tarihinden sonra okul sayılarında hızlı bir artış olmuştur. Eski medreselerde hızlı bir şekilde yenileşme hareketleri görülmeye başlanmıştır. Usul-i-Cedid denilen Avrupa sistemli okulların sayısı gittikçe artmaya başlamıştır. Bu okullarda açık bir şekilde Ruslaştırma siyaseti görülmez ama modern yöntemler ile yenileşme anlamında Ruslaştırmanın başka bir boyutu vardır (Veliyev, 2005).

Çarlık Rusya'sının açılan Türk okullarına destek vermemesi üzerine milliyetçi aydınlar, hayır cemiyetleri oluşturarak bu meseleler ile ilgilenmişlerdir. Cemiyetler, Azerbaycan'ın çeşitli kentlerinde, eğitim kursları ve yayınevleri açarak yayınlar yapılmasına ve Azerbaycan halkının eğitilmiş bir sınıf olarak yetişmesi için destek vermişlerdir. Bu girişimler kültür reformunun bir parçası olmuş ve bu reformların kurumsallaşması adına geniş faaliyetlerde bulunulmuştur. Eğitimdeki yenileşme ile milli kimlik ve milletleşme konularında yeni araştırma yapma konularını gündeme getirmiştir.

Çarlık Rusya'sı Azerbaycan'daki yenileşme ve reform hareketlerine karşı bir yandan izin vermiş diğer yandan kapama girişimleri ile bu hareketlere karşı çelişkili tavırlar sergilemiştir. Azerbaycan'da meydana gelen kültürel milliyetçilik bir taraftan Çarlık Rusya'sı ilişkiliyken diğer taraftan da Rus aydınlanması gibi Batı kaynaklıdır. Azerbaycan aydınları, Fransız Devrimine atıflar yapmış ve o dönemin getirdiği özgürlük, bağımsızlık ve milliyetçilik gibi konulardan etkilenmişlerdir. Bir yandan Rusya ile ilişkili bir milliyetçilik, diğer taraftan Rusya'yı devre dışı bırakarak Batılı devletlerle ilişki kurma çabası içine girmiştir. Aydınların bu çabaları Çarlık Rusya'sının egemenliğini zarara uğratacağı düşüncesiyle kimi zaman izin verilmiş kimi zaman da

yasaklar uygulamıştır. Bu çelişkiler istibdatda dönüşmüştür (Karahana, 2020).

Kültürel reformların öncüleri Avrupa, Türkiye ve Çarlık Rusya okullarında Batı usulü eğitim almış aydınlardır. Azerbaycanlı aydınlar, yenileşme ve modernleşmenin ve halkın, kültürel ve sosyal anlamda bilgi düzeylerinin artmasının iyi bir eğitimden geçmesi ile olacağını söylemişlerdir. Azerbaycan Türkleri arasında milli kültür ve milli birliğin oluşmasında önemli katkılar sağlayan kültür reformları destelemişlerdir. Azerbaycan Burjuvazisi ve aydınlarının, modern düşünce tarzı ve yaşamlarının Azerbaycan toplumunda yaygınlaşması, sosyal ve dini konularda Batılılaşma gibi düşünceleri onları Batı'ya daha da yakınlştırıyordu. Kültürel reformlar Azerbaycan Türkleri arasında milli kimliğin ve devletçilik fikirlerinin ortaya çıkmasında önemli rolü olmuştur (Veliyev, 2005).

Sonuç olarak, Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'ı işgali sonrasında yürütmüş olduğu politikalar Azerbaycan Türklerinin milli devlet kurma hakkını engellemiş ve bu topraklarda bulunan yer altı zenginliklerini ele geçirmiştir. Çarlık rejimi bölgede kalıcı hale gelebilmek adına hanlıklara son vermiş ve yeni yönetim anlayışı uygulamıştır. Çarlık Rusya'sının uyguladığı politikalar neticesinde bir müddet sonra Azerbaycan'da toplum içinde her yönüyle belli bir değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. Bu değişimler ilk başlarda siyasi ve idari yapıda görülmüştür. Ancak bununla sınırlı kalmamış, toplumun gündelik yaşamlarına etki edecek bir dizi değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerin bazıları, Azerbaycan toplumunun şahsi varlığını korumak ve sürdürebilmek adına kendiliğinden meydana gelirken bazıları ise hukuki, siyasi ve dini reformlar biçiminde meydana gelmiştir. Bu reformlar yenileşmenin temelini oluşturduğu gibi aynı zamanda da sürekliliğini sağlamıştır.

2.3.1. Yenileşme Hareketinin Öncüleri: Aydınlar

Çarlık Rusya'sının işgalinden sonra, ilk başta Rusçayı, daha sonra ise bu dilin edebiyatının yardımıyla Batı Avrupa'daki medeniyetini tanıyıp öğrenmesiyle yeni bir Azerbaycan Türkleri arasında yeni bir aydın zümresi yetişmiştir. Batı düşüncesi tanışan ve onu öğrenen bu Türk aydınları, Fransız ihtilalinden etkilenerek, Avrupa'da oluşan hürriyetçi düşünce, demokrasi ideali ve halkçılık ilkelerin tesirinde kalmışlardır.

Türk aydınlarından bazıları Rus tesiri olduğu için Batı tarzı düşünceleri reddederek kendi içlerine kapanırken, bazıları dini ve milli kültürü kısmen veya tamamıyla

reddederek Batıcı düşünceleri benimserken, bazıları da Türkiye'deki aydınları örnek almış ve sentezci bir yol izlemiştir (Yeşilot, 2012). Aydınların temel görüşleri, laiklik ve eğitimidir. Batılı eğitim kurumlarında yetişen aydınlar toplumu şekillendirecek tohumları atmak için ön ayak olmuşlardır.

Rus okullarında eğitim gören Azerbaycan Türk aydınları, dış güçlerin etkisi ve o dönemde yaygın olan Rus “nihilist” düşüncesinin tesiriyle, Doğu toplumlarının geri kalmışlığının ve gelişmemesinin sebebini olarak İslam dinini göstermeye çalışmışlardır. Azerbaycan halkında hâkim olan yerli, milli, dini, kültürel ve geleneksel toplum anlayışı ile Batı düşünce tarzı çeliştiği için onu yaymaya çalışan Türk aydınları bunalıma girmiş ve kendi içlerine kapanık bir hayat sürmüşlerdir. Bunun en seçkin örneğini Celil Mehmedquluzade “Ölüler” adlı eserinde “Keyifli/Sarhoş İskender” tiplemesi ile kaleme almıştır. Eserde gelenekçi düşünceye karşı yenileşme ve Batı düşüncesi tarzı ile mücadele eden yalnız bir aydının bu yolda çektiği zorluklar anlatılmaktadır (Veliyev, 2005).

Azerbaycan'da petrol yataklarının kullanılması ve sanayinin hızlı bir şekilde gelişmesi ve kapitalizmin yaygınlaşması Azerbaycan Türkleri için yeni imkânlar ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte zengin bir Türk burjuvazisi meydana gelmiştir. Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Musa Nagiyev, Murtaza Muhtarov ve Şemsi Asadullayev gibi zenginler servetlerinin bir miktarını Azerbaycan halkının eğitimi ve milli kültürlerinin gelişimi için kullanmışlardır. Çarlık Rusya'sının baskılarına rağmen bu zümrenin çabaları sayesinde Azerbaycan Türklerinin eğitim düzeyleri yükselmiş ve aydınların sayılarını artmıştır (Yeşilot, 2021). Burjuvazi sınıfının oluşması ve aydınları desteklemesi, gelişim/değişimlere açık olması toplumun özgürleşmesinde ve bilinçlenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Azerbaycan aydınları arasında Avrupa medeniyet tarzının benimsenmesi ile beraber 1905 devriminden en iyi şekilde yararlanılarak Türklük mücadelesine hazırlanmaya başlanmıştır. Devrimin başlangıcından itibaren Kazan Türkleri önderliğinde milli ve siyasi hareketler ortaya çıkmıştır. Bu konuda Yusuf Akçura, Abdürreşit İbrahim ve İsmail Gaspıralı'nın büyük yararları olmuştur. Bakü merkezli olmak üzere Gence gibi kentlerde milli şuur ve ulusal bilinci bünyesinde barındıran yeni Türk siyasi partiler kurulmuştur. Bunun yanında hayır ve eğitim cemiyetleri gibi kurumlar kurularak milli uyanışı korumaya çalışmışlardır. Çarlık Rusya'sı tarafından engellenen Türkiye-Azerbaycan ilişkileri canlanmış, Azerbaycan aydınları fırsat buldukça İstanbul'a

gitmişlerdir. İstanbul'dan öğretmenler getirilerek, Azerbaycan kentlerinde İstanbul şivesini tanıyan yeni bir aydın sınıf yetiştirilmiştir (Kazan, 2016). Rus dilinin toplumda yaygınlaşmasını önlemek adını aydınlar ana dilin önemine sürekli vurgu yapmışlardır.

Azerbaycan Türk aydınları arasında şüphesiz ilk akla gelen isimlerden biri de Mirza Feth Ali Ahundov (1812-1878)'dur. Ahundov, yazdığı eserlerde "Millet" kelimesinin anlam ve ifadesine geniş şekilde yer vermiş ve "Türk Milleti" tabirini kullanarak, Azerbaycan halkı arasında millet olma düşüncesini savunmuştur. Azerbaycan halkının emperyalistler tarafından sömürülmesine karşı çıkan Ahundov, "Mektuplar" adlı kaleme adlıığı eserinde, yenileşmenin ancak inkılap ile olacağını fikrîlerini savunmuştur (Veliyev, 2005).

Milli bilincin korunması adına kurulan hayır cemiyetlerinden biri Azerbaycanlı iş adamı Zebnelabidin Tagiyev'in başkanı olduğu "Müslüman Hayriye Cemiyeti"dir. Sekreterliğini Ahmet Ağayev'in yaptığı cemiyetin üyelerini Mirza Asadullayev, Ağabala Guliyev, İsabey Hacinski, Kâmil Bey Seferaliyev, İsrafil Hacıyev, Alibey Hüseyinzade, Hasan Melik Zerdabi, Ali Merdan Topçubaşov, Hacı Aslan Aşurov, Abdulhalık Ahundov ve Mehmed Rıza Vekilov gibi zenginler ve aydınlar oluşturmaktadır. Cemiyet, ihtiyaç sahibi Müslümanları himaye etmek ve durumu olmayan çocukları sanat okullarında parasız okutmak gibi amaçlar doğrultusunda kurulmuştur (Yeşilot, 2021).

Bakü kentinde kurulmuş bir hayır cemiyeti ise "Neşr-i Maarif Cemiyeti"dir. 1 Ağustos 1906 tarihinde, nizamnamesi tasdik edilen cemiyetin başkanı yine Tagiyev'dir. Cemiyetin kurulma amacı; Bakü'deki Müslümanların eğitilmesi için katkıda bulunmak, okullara yardım ederek yeni okul, kütüphane, kıraathane açmak, yeni öğretmenler yetiştirmek, yoksul ve yetim çocukları okutmaktır. Bu cemiyetin arasında Hasan Bey Melikzade gibi aydınlar vardır. Cemiyet, Balahanı'da 30 kız öğrencisi olan bir okul ve 1907 tarihinde Bakü'de, bir sınıflı üç okul daha yapar. 1911 yılında bu okullardan 275 öğrenci mezun olmuştur. Cemiyetin ait tüm okullar ücretsizdir (Yeşilot, 2021).

Yenilikçi hareketlerin başlamasında, dinamikliğinde ve başarısında en önemli rolü oynayan aydınlar grubuna Hasan Bey Zerdabi, Mirza Feth Ali Ahundzade, Ali Merdan Topçubaşı ve Mehmet Emin Resulzade öncülük etmiştir. Siyasetten sanata, ekonomiden eğitime toplumun her alanında faaliyet gösteren aydınlar, milletin kalkınmasını gözeterek milli uyanışın altyapısını oluşturmuştur (Kazan, 2016).

Sonuç olarak, 19. yüzyıl başlarında özellikle petrol sanayi ile gelişen Azerbaycan ekonomisi, yerli ve milli bir burjuva sınıfı yaratmıştır. Bu Türk zenginleri servetlerin büyük bir bölümü halkın eğitilmesi ve aydınlanması adına harcamışlar. Bunu gerçekleştirmek için de Batı medeniyeti tanıyıp Batılı okullarda eğitim alan Azerbaycan'ın önde gelen aydınlarına destek vermişlerdir. Azerbaycan'ın yerli zenginleri ve aydınları yenileşme adına siyasi ve sosyal her türlü teşekküllerde bulunmuşlar, yeni aydınların yetiştirilmesi için birçok hayır cemiyetleri açarak toplumun esaret altından kurtulmasına ve kendi milletlerinin geleceğini oluşturmaları için her türlü ortamı hazırlamışlardır.

2.3.2. Yenileşme Hareketinde Basının Rolü

Azerbaycan Türkleri arasındaki milli basın faaliyetleri, ortak edebi bir dil oluşturmak ve çağdaş düzeyde bir millet oluşturmak açısından önemli bir araçtır. Milli bilincin oluşturulması ve bunu halk arasında yaymak için birçok yolla gerçekleşmiştir. Halkı bilinçlendirmek, kültürel ve toplumsal konuları halka aktarma ve bu mevcut sorunların giderilme aşamasında basın önemli roller üstlenmiştir. Azerbaycan toplumu arasında Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde, etnik bir grubun modern anlamda bir millete dönüşmesinde, milli basın çalışmalarının çok önemli bir görevleri vardır (Üstün & Karakurt, 2020).

Gazetelerin, ulusların oluşmasında temel olgulardan birisi olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Gazete halka ulaşması açısından daha kolay bir yol olarak kısa zamanda tesirini göstermiş ve milletin dilinin oluşmasına hizmet etmiştir. Basın bir toplumda genel düşüncenin oluşum aşamasında temel vasıta olmuş ve milli bir güç haline gelmiştir. Milletlerin oluşumu temel olarak toplumsal ortak bir tarih şuurunun olmasına bağlıdır. Gazeteleri milli bilincin oluşmasının önünde engel unsurlarla yani bir bakıma cehalet ile mücadele etmede bir araç olarak da ifade etmek mümkündür (Valiyev, 2020). Azerbaycan'da yenileşme hareketinin kültürel milliyetçilikten siyasi milliyete geçişinde en büyük rolü basın yapmıştır. Bu bakımdan bir topluluktan bir ulusa geçişte basının önemi epeyce önemli bir konumdadır.

Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanan ilk gazete, 1832 tarihinde "Tiflisskie Vedomosti" gazetesinin ilavesi olarak yayınlanan "Tatarskie Vedomosti (Tatar Haberler)"dir. Gazetenin sadece birkaç sayı çıkarabilmiştir. Yine Tiflis'te çıkan "Zakavkazski Vestnik"

(1838-1864) gazetesinin 1845 tarihindeki sayıları “Kafkazin Bu Tarafın Haberi” adıyla Azerbaycan Türkçesi’yle yayınlanmıştır. Azerbaycan’da matbuatın tarihinin ilk örneği “Ekinci” gazetesidir. Hasan Melikzade Zerdabi tarafından 1875-1877 tarihlerinde yayımlanan gazete, Azerbaycan’da birçok ilki gerçekleştirmiştir (Yeşilot, 2021). Ekinci gazetesi, günümüzde de Azerbaycan milli matbuat tarihinin kılavuzu olarak kabul edilmektedir (Erol, 2006). Ekinci gazetesi, Azerbaycan’ın yenileşme hareketi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Aydınlar görüşlerini Ekinci gazetesi vasıtasıyla savunma ve aktarma imkânı elde etmişler ve görüşlerinin olgunlaşması ve oluşturulması bakımında önemli bir yere sahiptir (Veliyev, 2005).

Swietochowski, 1870’li yıllarda yayın hayatına giren Ekinci’nin zor dönemler geçirdiğini ve daha çok köylülerden ve okuma yazma bilmeyenlerden bahsetmesi nedeniyle amacına ulaşamadığını söylüyor (Erol, 2006). Azerbaycan tarihinde bir döneme damga vurmuş ve fikir hareketlerini etkileyerek, toplumda yenileşme hareketlerine öncülük yapan Ekinci gazetesi misyonunu tamamlayamadan kapanmıştır (Veliyev, 2005). Ekinci halkın kültürel anlamda aydınlanması için büyük vazifeler yapmıştır. Zerdabi halkın eğitilmesi ve gaflet uykularından uyanması için çağrılarda bulunmuştur.

Ekinci’den sonra Celaledin ve Hacı Said Ünsizade kardeşlerden tarafından Tiflis kentinde 1879 tarihinde “Ziya” adlı gazete çıkarılmaya başlanmıştır. Gazete 1880 tarihinden sonra “Ziyayı Kafkasya” adıyla çıkmaya başlamıştır. (Yeşilot, 2012). Gazetenin Ziya adı altında 107, Ziyayı Kafkasya adı altında ise 31 sayısı yayınlanmıştır. Sait Ünsizade gazetenin neşrine izin almak için Kafkasya Sansür Komitesi başkanlığına yazdığı mektupta şöyle demiştir; “*Doğulular da Batılılar kadar ışığa ve hakikate can atıyorlar. Onları birbirine düşman eden cahilliktir*” (Veliyev, 2005).

Ocak 1883 tarihinde Tiflis kentinde Sait Ünsizade’nin kardeşi Celal Ünsizade tarafından “Keşkül” gazetesi neşredilmeye başlanmıştır. Celal Ünsizade’nin modern bir eğitim almış, Rus ve Batı kültürüne yabancı değildi. Keşkül, ilk başlarda iki haftada bir yayınlanan dergi olarak 11 sayı çıkarmıştır. 1884 tarihinden sonra haftalık gazete olarak yayınlanan keşkül, görüş ve ideoloji olarak Ekinci gazetesine yakındır.

Dergi ve gazete olarak toplam 123 sayısı yayınlanmıştır. Keşkül’de siyaset, tarih, dil, edebiyat, sanat ve eğitim konularında makaleler yayınlanmıştır. Dergide aynı zamanda Rus ve Batı edebiyatından çeviriler yayınlanmıştır (Yeşilot, 2021).

Ocak 1883 tarihinde Tiflis kentinde Sait Ünsizade'nin kardeşi Celal Ünsizade tarafından "Keşköl" gazetesi neşredilmeye başlanmıştır. Celal Ünsizade'nin modern bir eğitim almış, Rus ve Batı kültürüne yabancı değildi. Keşköl, ilk başlarda iki haftada bir yayınlanan dergi olarak 11 sayı çıkarmıştır. 1884 tarihinden sonra haftalık gazete olarak yayınlanan keşköl, görüş ve ideoloji olarak Ekinci gazetesine yakındır. Dergi ve gazete olarak toplam 123 sayısı yayınlanmıştır. Keşköl'de siyaset, tarih, dil, edebiyat, sanat ve eğitim konularında makaleler yayınlanmıştır. Dergide aynı zamanda Rus ve Batı edebiyatından çeviriler yayınlanmıştır (Veliyev, 2005). Keşköl gazetesi millet tabiri üzerine durmuş dil, edebiyat, ilim ve eğitim konularına ağırlık vermiştir.

30 Mart 1903 tarihinden sonra Mehmet Ağa Şahtahtlı tarafından "Şark-ı Rus" gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır. İlk başlarda üç günde bir yayınlanan gazete Azerbaycan'ın ilk günlük gazetesi unvanını almıştır. Bir süre sonra Bakü'de neşredilen Şark-ı Rus gazetesi edebi, siyasi ve toplumsal konularda yazılar yayınlamıştır (Yeşilot, 2012). Gazetenin yayımcısı ve başyazarı Batı'da eğitim görmüş yenilikçi aydın Mehmetağa Şahtahtiniski'dir. Gazetenin faaliyetinde Celil Mehmetquluzade, Ömer Faik Nemanzade ve Samet Ağa Gaibov gibi aydınlar aktif olarak rol almıştır. Şark-ı Rus'da, değişik milletlerden yazarların yazıları yayınlanmış ve onu "Doğudan Çin seddine kadar yayılan farklı dinden, farklı dilden aydınların yenilikçi görüşlerini sergileyen gazete" diye adlandırıyorlardı (Veliyev, 2005). Şark-ı Rus gazetesi dil konusuna hemen hemen her sayısında değinerek Türkçenin önemine vurgu yapmıştır. Müslümanların içinde buldukları durumları, eğitim meseleleri ve toplumu aydınlatma konusunda yoğun çabalar göstermiştir.

Azerbaycan matbuatının canlandığı bu dönemde Viktor Vasilyeviç Kuzmin tarafından çıkarılan "Kaspi" gazetesi Rusça yayınlanmasına rağmen Azerbaycan Türkleri açısından önemli bir yere sahiptir. Kaspi'nin editörlüğünü uzun müddet Ali Merdan Topçubaşov yapmıştır. Dönemin aydınları yazılarına bu gazete sıkça yer vermiştir. Hasan Melikzade Zerbabi ölümüne kadar Kaspi gazetesinde hem yöneticilik yapmış hem de yazılar yayınlamıştır (Yeşilot, 2021).

1884 tarihinden itibaren günlük yayınlanmaya başlayan Kaspi, dönemin siyasi koşullarına uyum sağlayarak, 1881 tarihinden 1919 tarihine kadar yayın hayatını sürdüren en uzun gazete olmuştur. Kuzmin tarafından 12 Ekim 1880 tarihinde Matbuat Komitesine sunmuş olduğu mektupta gazetenin programını;

- 1) Yerli ve dünya hayatlarından haber veren makaleler,
- 2) Malumatlar,
- 3) Günlük olayların yorumu,
- 4) Orijinal ve tercüme edilen bilimsel makaleler,
- 5) Rusya ve diğer ülkelerdeki petrolle ilgili gündemler
- 6) Son posta,
- 7) Edebiyat eserleri,
- 8) Kişi haberleri,
- 9) İlanlar, şeklinde açıklamıştır (Veliyev, 2005).

Dönemin en önemli gazetelerinden biri de 1904-1906 tarihlerinde neşredilmeye başlayan “Hayat” gazetesidir. Gazetenin maddi destekçisi Hacı Zeynalabidin Tağıyev’dir. Gazetenin yönetiminde Ali Merdan Topçubaşov, Ali Hüseyinzade, Ahmet Ağayev ve Haşim Vezirov gibi isimler yer almaktadır. İlk sayısında “*İslamiyetsiz kurtuluş olmaz*” şeklinde yayın yapan Hayat, demokratik bir çizgiye sahiptir (Devlet, 2020). Hayat, toplam 325 sayı çıkarmış, günlük, siyasi, ilmi, edebi ve ticari bir gazetedir. Edebi bir dil kullanılması, matbuat dili olarak Osmanlıcanın kabul edilmesi ve Türklüğün İslamiyet’ten ayrı düşünülmemesi gerektiğini savunmuştur. Gazete hem yazı kadrosu hem de milli bir karaktere sahip olması dolayısıyla Azerbaycan Türkleri arasında büyük ilgi görmüştür (Yeşilot, 2021). Hayat gazetesi, halkın bilinçlenmesi adına yayınlarını sürdürmüş, dil konusundaki fikirleri ile yenilik hareketini savunan kişilere örnek teşkil etmiştir.

1905 Devriminden sonra yayım hayatına giren bir diğer gazete ise “İrşad”dır. Ahmet Ağaoğlu ve İsa Aşurbeyli tarafından önceleri haftalık sonrasında ise günlük çıkarılan bir gazetedir. “*Hürriyet, Adalet ve Musavat*” kavramlarını kendilerine ilke edinmişlerdir (Yeşilot, 2012). İrşad gazetesinde Azerbaycan’ın ileri gelen aydınlarından Neriman Nerimanov, Mehmet Emin Resulzade ve Üzeyir Hacıbeyli isimler yer almaktadır. Çarlık Rusya’sının sansürleri sonucu dergi Kasım 1909 tarihinde kapanmıştır (Devlet, 2020).

1905 Devrimi sonrası oluşan özgürlük atmosferinden sonra basın hayatına giren en önemli yayınlardan biri de Molla Nasreddin dergisidir. Celil Memmedquluzade tarafından neşredilen dergi Azerbaycan’ın ilk siyasi mizah dergisi özelliğini taşımaktadır. Dergi, Müslüman Türk halklarının gaflet uykusundan uyanması ve aydınlanması için mücadele etmiştir. Azerbaycan’da Usul-i Cedid okullarının

yerleşmesini destekleyen Molla Nasreddin dergisi, Orta Asya, Afrika ve Türkiye’de yakından takip edilmiş ve ilgi görülmüştür (Beşiroğlu, 2016).

Rusya’nın 1905 tarihinde Japonya’ya yenilmesi sonucu meydana gelen 1905 Devrimi neticesinde Çarlık hükümeti anayasal yönetimi kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu durum tüm Rusya Müslümanları arasında olduğu gibi Azerbaycan basınında da nispi bir özgürlük ortamı yaratmıştır. Bu ortamda Azerbaycan’da çok sayıda kitap ve gazete yayımlanmaya başlanmıştır (Akarslan, 2019). Devrimden sonra Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğu milli kimlik hareketi çerçevesinde birleşerek toplumsal hareket meydana getirmişlerdir (Üstün & Karakurt, 2020).

Çarlık rejimi, Türklere karşı giriştiği kültürel eritme siyaseti neticesinde uzun süre onları matbuattan uzakta tutmaya çalışmıştır. 1905 yılına kadar Rusya Türklerinin tek süreli gazetesi İsmail Gaspıralı tarafından neşredilen Tercüman gazetesidir. Dini ve kültürel baskı altında bulunmalarının yanında eğitiminde Çarlık rejimi tarafından denetlenmesi Azerbaycan Türklerinin aydınlanmasına bir nevi mani olmaktaydı. Dönemin aydınlarının çabaları sonucunda Azerbaycan Türkleri 1905 yılından itibaren hızlı bir şekilde aydınlanma dönemine girmiş ve bu dönemde gazete, dergi, kitap gibi yayınlara büyük önem vermişlerdir. Şair Mirza Aliekbber Sabir gazeteyi karanlıkta kalmış halkın yoluna ışık tutan “sözün güneşi” şeklinde belirtmiştir (Özcan, 2008). Azerbaycanlı aydınlar 1905 tarihinden sonra oluşan serbestlik ortamında yararlanarak toplumu aydınlatmak adına basını kullanmışlardır.

Çarlık rejiminin baskı politikaları uyguladığı 1905 devrimine kadar ki dönemde bütün Rusya’da Türkçe dilinde olarak 12 gazete ve dergi yayınlanmıştır. Azerbaycan Türkleri, Ekinci gazetesinden Şark-ı Rus gazetesinin kapanmasına kadar ki 35 yıllık zaman aralığında biri Rusça olmak üzere altı gazete ve dergi çıkarmıştır (Yeşilot, 2021). 1905-1907 tarihleri arasında ise çoğunluğu kısa ömürlü olmakla beraber 60’tan fazla dergi ve gazete yayım hayatında faaliyet göstermiştir. Bu gazete ve dergilerin bazıları maddi yetersizlik sebebiyle kapanmış, bazıları da Çarlık rejiminin sansürüne uğramıştır (Devlet, 2020).

Ulusal basının etkinliği, kolektif bir edebî dilin oluşturulmasında ve bugünkü anlamda milletlerin planlanmasında önemli bir araç olmuştur. Milli bilincin doğuşu ve ifadesi çeşitli enstrümanlar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Gazetecilik, toplumun bilinçlenmesinde, kültürel ve sosyal konuların halka anlatılmasında ve var olan sorunların

çözülmesinde önemli rol oynamıştır. Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin doğuşunda ve gelişmesinde, bugünkü anlamda bir etnik grubun ulusa dönüşmesinde ulusal basının etkinliği çok önemli rol oynamaktadır (Üstün & Karakurt, 2020).

Millet olma sloganıyla yola çıkan ve toplumsal sorunlara ışık tutan medya kuruluşları, Hasan Melikzade Zerdabi, Mehmet Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu, Mirza Fethali Ahundov gibi tarihte önemli rol oynayan öncü isimleri bir araya getirdi. Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında. Yazılarıyla insanları geçmişlerinden haberdar etmeye ve milli bilinç uyandırmaya çalışan bu kişiler, toplumsal olayları doğrudan değil, dolaylı olarak anlatma yolunu seçmişlerdir. Bu dönemde Azeri medyasında din, kadının toplumdaki konumu, Azeri dili ve sadeleştirilmesi ve dönemin diğer siyasi ve kültürel konuları tartışılmaktadır (Akarslan, 2019). Azerbaycan'da yenileşme hareketinde basın siyasi olarak bir hareket oluşturmada ve halkı bilinçlendirme konusunda önemli bir araç olmuştur.

2.4. AZERBAJYCAN'DA SİYASİ MİLLİYETÇİLİK

Kültürel hareketlilik faaliyetleri 10. Yüzyılın sonlarına doğru süreç içinde gelişmiş ve giderek artan bir şekilde siyasi milliyetçi bir hareket haline gelmiştir. Ali Bey Hüseyinzade'nin Türkleşmek, İslamlaşma ve Batılılaşma konusundaki görüşü, kültürel milliyetçilikten siyasal milliyetçiliğe geçişte bir slogan haline gelmiş ve bu fikirler, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğini karakterize eden amaç ve ilkelerin önemli bir parçası haline gelerek, Azerbaycan bayrağının renginin ve zemininin belirlenmesine yol açmıştır (Üstün & Karakurt, 2020). Azerbaycan'da yenileşme ve milliyetçilik hareketi önce kültürel düzeyde başlamıştır. Bu hareketin siyasal milliyetçilik biçimini alması ise 1905 tarihindeki Rus- Japon savaşından sonraki gelişmeler ile meydana gelmiştir.

1905 Devrimi'nin sonucunda oluşan meşruti düzen ortamı siyasi özgürlükleri kısmen de olsa karşılaştırmıştı (İşçi & Önel, 2019). 1905 ihtilalinin siyasi hayata getirdiği canlanma neticesinde bazı siyasi oluşumlar ortaya çıkmaya başlamıştır. 1905 yılında Ahmet Ağaoğlu tarafından Gence'de "Difai" adında bir parti kurulur. 1905 Devrimi olayları sırasında Ermeniler Rusya'nın da kışkırtmaları sonucu silahlanarak Erivan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Bakü ve Şirvan gibi bölgelerde silahlı Türklere saldırmaya başlarlar. Ermenilerin bu saldırılar karşısında Azerbaycan Türkleri kendilerini korumak için faaliyete geçerler. Difai partisi zamanla teşkilatlanarak Bakü, Gence ve Karabağ'da

şubeler açar. Bakü’de basılan bildiriler halka dağıtılmaktadır. Bu şekilde halkı bir arada tutmayı ve bilinçlendirmeyi amaçlamaktadırlar (Yeşilot, 2012). Ağaoğlu, “Azerbaycan halkının içinde bulunduğu Müslüman-Ermeni krizi, halkın cehaletten kurtulması ve Müslüman halkın sosyal ve manevi açıdan çöküş içinde olması” partinin amaçladığı üç esas yönü şeklinde çizmiştir (Veliyev, 2005). Kendisini “Kafkasya Müslümanları Müdafaa Komitesi” olarak adlandıran parti dönemin milliyetçi görüşlü aydınlarını etrafında birleşmişler ve halkı düştüğü ağır vaziyetten kurtarmak adına kuvvetlendirmek ve aydınlatmak istemişlerdir. 1907 yılından sonra Çarlık rejiminin baskısının artması üzerine Ağaoğlu, Türkiye’ye göç etmiş ve partinin başsız kalması üzerine Difai dağılmıştır.

Azerbaycan’da faaliyet gösteren bir diğer siyasi teşkilat ise Himmet (Bakü Sosyal Demokrat Partisi)’tir. Himmet Partisi Azerbaycan’da kurulan ilk parti olma vasfının yanında ilk Müslüman sosyalist parti sıfatını da beraberinde taşır. Kuruluşu 1901 yılına kadar inen teşkilatın ilk olarak Bakü’de faaliyetlerine rastlanır. Kurucuları arasında St.Petersburg’tan gönderilen teşkilatçı Rus sosyal demokratları, Bakü’ye sürgün olarak gönderilen ihtilalci Ruslar, Tiflis’teki güçlü yer altı teşkilatına sahip Gürcü sosyal demokratları bulunmaktadır (Yeşilot, 2021). Dönemin ağır iş koşulları işçiler üzerinde olumsuz etkiler yaratması üzerine toplu hareket etmek adına bir sendikaya ve teşkilata gerek duyulan bir dönemde kurulan Himmet, Rus Sosyal Demokrat Partisi tarafından destek görmüştür (Veliyev, 2005). Azerbaycan’da işçiler ve köylüler dâhil olmak üzere geniş bir kesime yayılan parti Sosyalizm siyaseti yürüterek grevler düzenlemiştir. Parti 1904 yılında Himmet adlı günlük gazete yayınlamaya başlamıştır. 1907 yılından sonra parti yöneticilerinin yurt dışına çıkmaları üzerine Himmet dağılmıştır.

1911 yılının Ekim ayında Azerbaycan siyasi örgütlenme hareketinde yeni bir adım daha atılmış, Azerbaycan siyasi tarihi ve fikir hayatında önemli bir rolü olan “Türk Âdemi Merkeziyet Müsavat Partisi” kurulmuştur. Müsavat kelimesi Arapça’ da birlik ve beraberlik anlamına gelmektedir. Müsavat Azerbaycan siyasi tarihini, kendi varlığı ile bir araya getiren, milli istiklâl davasını yürüten parti olarak tanıtılmaktadır (Veliyev, 2005). Kurucuları arasında Mehmet Emin Resulzade, Abbaskulu Kazımzade, Mehmet Ali Resulzade ve Tağı Nağiolu gibi aydınların yer aldığı Müsavat Partisi burjuvaziler tarafından destek görerek zamanla aydın, işçi, memur ve köylüleri içinde barındıran bir parti haline gelmiştir (Zenkovsky, 1971). Müsavat Partisi programında Türkleşmek,

İslamlaşmak ve Medenileşmek yer almaktadır. Türk ve İslâm birliğinin mevcut imkânlarından yararlanarak, yenileşmeyi ve Avrupa'nın gelişmiş halklarının kültürel seviyesine ulaşmayı amaçlamıştır.

Azerbaycan'ın en büyük siyasal örgütü olarak milliyetçi bir kurum oluşturma amacı taşıyan Müsavat'ın siyasi ve sosyal faaliyetlerine yön verecek sekiz maddelik programını şu şekilde sıralamıştır:

- 1) Milliyet ve mezhep farklılıkları olmaksızın bütün Müslümanların birleşmesi.
- 2) İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerinin yeniden bağımsız olmaları için çalışmak.
- 3) İstiklallerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak.
- 4) Müslüman milletlerin ve memleketlerin savunma ve taarruz kuvvetlerini artırmak için yardım etmek.
- 5) Bu fikirlerin yayılmasını önleyecek olan bütün engelleri yıkmak.
- 6) Müslümanların birleşmesine ve ilerlemesine çalışan diğer bütün partilerle birlikte hareket etmek.
- 7) İnsanlığın refahı ve ilerlemesi çalışan yabancı partilerle ihtiyaç görüldüğü zamanda irtibat ve fikir alışverişinde bulunmak.
- 8) Müslümanların yaşamları için gerekli olan ticaret, sanayi ve her türlü ekonomik hayatlarını kuvvetlendirmek için çalışmak (Swiğtochowski, 1985).

Sonuç olarak, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da meydana gelen siyasi gelişmeler siyasi akımların ve siyasi güçlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Azerbaycan'da siyasi ve sosyal hayat siyasi partiler sayesinde zenginleşmiştir. Toplum tarafından ortak bir tarih, dil, din ve kültür gibi değerlerini koruma ve Çarlık rejimine karşı milli kimlik arayışları ve muhalefet oluşturma hız kazanmıştır. Yenileşme ve milliyetçilik hareketi çeşitli siyasi akımların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Türkçülük, İslamcılık, Azerbaycancılık, Liberalizm ve Sosyalizm gibi akımlar geniş halkkitlelerini hareketlendirerek bu akımlara ve amaçlara yöneltmiştir. Yenileşme ve milliyetçilik hareketi toplumun kimliğini belirlemede etkili olmuştur.

3. BÖLÜM

MOLLA NASREDDİN DERGİSİNE GÖRE AZERBAYCANDA MİLLİYETÇİLİK

3.1. MOLLA NASREDDİN DERGİSİ VE MOLLA NASREDDİN’CİLERİN MİLLİ İDEAL DÜŞÜNCESİ

1905 Devriminin getirdiği özgürlük ortamı sonrasında Çarlık Rusya’nın keyfi denetimleri zayıflamış sonucu aydın, yenilikçi sınıflar harekete geçirmiştir. Eğitim reformlarında yapılan girişimler ile başarılar elde edilmiş ve okuryazar oranı iki kat artmıştır. Halkın kendi dilde basılan kitap sayılarının artması ve Çarlık hükümetinin uyguladığı sansür sisteminin bir müddet çözülmesi sonucunda Azerbaycan’da basın dünyasında çığır açmıştır. 1905 ile 1917 tarihleri arasında toplam da 63 gazete ve dergi faaliyette bulunmuştur. Azerbaycan’daki halkın geniş bir kesiminin okuma yazma bilmediği göz önünde bulunurluğunda bu sayı oldukça iyidir (Swietochowski, 1985).

Molla Nasreddin dergisinin editörü, yayıncısı, 20. yüzyılda Azerbaycan toplumunun milli anlamda bir kimlik bilincinin şekillenmesinde büyük hizmetleri olan, Azerbaycanlı aydın Celil Memmedquluzade’nin başını çektiği Molla Nasreddin’ciler Azerbaycan’ın sosyal, edebi ve kültürel atmosferinde ulusal idealin ortaya çıkmasında benzeri olmayan bir rolü üstlenmişlerdir. Azerbaycan halkının milli bağımsızlık ve özgürlüğü adına mücadele Molla Nasreddin’cilerin fikirlerine dayanmaktadır. Küçük bir insan örneğinde halkın milli fikirlerini, kavramını sanata taşımak, basına getirmek bunları savunmak Molla Nasreddinciliğin temel koşullarından biri olmuştur (Tağızade , 2021). Türk dünyasının aydınlanması ve esaretten kurtulması adına Molla Nasreddin’ciler, milletin dertleri ile yakından ilgilenmiş ve bir çözüm yolu arayışına girmişlerdir.

Molla Nasreddin dergisi, Azerbaycan’da yayımlanan ilk mizahi dergidir (Adıgüzel, 2007). Molla Nasreddin dergisi 1906-1917 yıllarında Tiflis’te, 1921 yılında Tebriz’de ve 1922-1931 tarihlerinde Bakü’de yayınlanmıştır. Celil Mehmedquluzade (1866-1932), Ömer Faik Nemanzade (1872-1937) ve “Meşedi Elesger Bağirov” un açtıkları “Geyret” matbaasında, Sovyet Rusya zamanında ise “Komunist” yayınevini matbaasında basılmıştır. Bir taraftan basım zorlukları, diğer taraftan da 1920’li yıllarda Azerbaycan alfabesinde yapılan değişiklikler nedeniyle yayınlanan dergiler yeterince değer görmemiştir. Günümüzde tekrardan yayınlanan dergilerin bir kısmında düzenleme yapılmış ama anlam bütünlüğü ve orijinal hali değiştirilmemiştir (Mirahmedov, 1988).

Metinleri düzenlerken edebi ve kendine has üslup korunmuş sadece eski isimler yeni anlamıyla yazılmıştır. Molla Nasreddin dergisinin tarzı ve doğallığı korunarak eski yayınlarda tahrif edilen kelimeler yerine yazılmıştır. Yeni toplanan dergiler içerisinde, ilk zamanda basılan, kaybolan ve yırtılan sayılar Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin devlet arşivinden ve Azerbaycan Cumhuriyeti El Yazmaları Enstitüsünün arşivinden bulunarak yerine konulmuştur (Mirahmedov, 1988).

Molla Nasreddin dergisi, adını hazırcevap biri ve mizah anlayışına sahip Nasreddin Hocadan almıştır. Aynı zaman da Azerbaycan'ın ilk mizah dergisidir. Derginin daha ilk sayısında ön kapakta uyuyan Müslümanları uyandırmaya Molla Nasreddin karikatürü çizilmiştir. “Size deyip gelmişem” şiiri ile derginin amacı anlatılmıştır.

Dergide “Molla Nasreddin Lügati” başlıklı yazılarda kelimelerin anlamları mizahi yollar ile değiştirilerek yazılmıştır. Dünyaca ün kazanmış Molla Nasreddin dergisi, Azerbaycan halkının manevi ve medeni değerlerinden biridir. Yayın hayatı boyunca kendi halkının yaşam tarzını ve özgürlüğü adına demokratik olarak mücadele vermiştir. Azerbaycan basın tarihine ilk mizah dergisi olarak geçmiştir. Rus toplumu arasında edebi ve sosyal düşüncenin gelişmesinde ve yaygınlaşmasında “Kolokol”, “Oteçestvenniye zapiski” ve ‘Sovremennik’ gibi dergilerin yarattığı etkiler kadar, Molla Nasreddin dergisi de Azerbaycan ve doğu halklarının aydınlanmasında ve gelişmesinde aynı etkiyi göstermiştir (Şerif, 2009).

Molla Nasreddin dergisinin kurucusu Azerbaycan aydın Celil Mehmedquluzade, derginin nasıl ortaya çıktığı anlatırken: “*doğanın, zamanın ve dönemin şartları derginin yayın hayatına girmesine nasıl zemin hazırladığını ve büyük bir gerçeği gözler önüne sermiştir*” şeklinde ifade etmiştir. Bir başka açıklamasında ise 1905 Devrimi ile gelişen olaylarda “*Çarlık hükümetine atılan bombalar bizleri uyandırdı*” demiştir. Molla Nasreddin yanlısı kişiler Bolşeviklerin etkisi altında 1905-1907 yılları arasında devrim yanlısı olmaya zorlanıyordu. Azerbaycan Bolşevikleri için Azerbaycan aydınlarını Çar Rejimine karşı kullanmak işlerine geliyordu çünkü bu aydınlar, halkın ve köylünün çıkarlarını savunuyordu. Onun içindir ki Molla Nasreddin'in fikir olarak ortaya çıkmasında bu etkenler rol oynamıştır (Mirahmedov, 1988).

Celil Mehmedquluzade, Çar hükümetinden, derginin yayınlanması için resmi izin aldıktan sonra o zamanlar yardımcısı olan Ömer Faik Nemanzade ile ilk sayıyı hazırlamaya başlamışlardır. Molla Nasreddin'in ilk sayısı okurlar tarafından büyük ilgi

görmüş ve derginin ilk sayısı yayınlandığı ilk gün beş yüz adet satmış ve o zaman için bu çok iyi rakamdır. Daha sonraları geniş bir kitleye yayılacak olan Molla Nasreddin Dergisinden önce yayınlanmış hiçbir gazete ve dergi bu kadar büyük tesir gücü yaratmamış ve geniş kitlelere ulaşmamıştır (Mirahmedov, 1988).

Molla Nasreddin'in ilk yayın hayatına girdiği zaman Çar hükümeti tarafından derginin programı şu şekilde sıralanmıştır:

- a) Sohbetler.
- b) Atmacalar (Sataşma).
- c) Felyeton (Tefrika/ Romanların, gazetelerde günlük ya da haftalık olarak bölümler halinde yayınlanması).
- d) Yumorlu (Mizah) şiirler.
- e) Mizahlı telgraflar.
- f) Satirik hikâyeler.
- g) Latifeler.
- h) Poçt (Posta) kutusu.
- i) Yumorlu (Mizahlı) ilanlar.
- j) Şahsi (Kişisel) ilanlar.
- k) Karikatür ve çizimler (Habibbeyli, 2009).

Çar hükümetinin belirlediği program bu şekilde olsa da dergi, çoğu zaman bu programın dışına çıkmıştır. Derginin sayılarında başlıklar aynı kalmış olsa bile içerik olarak sıralanan programın dışında farklı zamanlarda ki sosyal ve tarihi olaylar dergi tarafından açıkça yazılmış ve bunun sonucunda dergi birçok kez Çar hükümeti tarafından sansürlenmiştir. Dergi, Yayın hayatına birkaç yıllık aralar vererek 1906 yılından 1931 yılına kadar 25 yıl boyunca yayınlanmıştır.

Molla Nasreddin dergisinin katkılarından bir tanesi de edebiyatçı, yazar, muhabir nesil yetiştirmek olmuştur. Dergi yayın hayatına girdikten sonra, o dönem içerisinde tanınmayan birçok yazar ve edebiyatçıyı etrafına toplamıştır. Demokrasi yanlıları tarafından, Azerbaycan'ın şehir ve köylerinden, Gürcistan, Ermenistan, Volga/Rusya etrafı, Orta Asya ve İran'dan dergiye birçok yazılar gelmiş ve bu yazılar dergide yayınlanmıştır. Dergiye gelen yazılar daha çok demokrat aydınlar, doktorlar, öğretmenler, devrimciler, öğrenciler, köylüler, işçiler ve şehir esnafı tarafından gönderilmiştir. Lakin dergiye yazı gönderen kişilerin isimleri Çar hükümeti tarafından

fişlenmemek maksadıyla gizli tutuluyordu (Akpınar, 1994).

“Molla Nasreddin’cilik” diye bir ekol oluşturulmuştur. Molla Nasreddin dergisi etrafında birleşen entelijansiya kesimine “Molla Nasreddinci” denmiştir. Azerbaycan’da milliyetçiliğin gelişmesinde, Azerbaycan basın hayatında demokratik bir anlayışın şekillenmesinde, halkın yenileşmesinde ve modernleşmesinde etkili olmuşlardır. Molla Nasreddincilik, Çar rejimine, yerli istismarcılara, emperyalizme karşı olan bir ideolojik hareket anlamına gelmektedir (Mirahmedov, 1988). Molla Nasreddin’cilerin oluşturdukları ekol, demokratik düşüncenin gelişmesinde, toplumun yenileşmesinde ve Azerbaycan’da milliyetçiliğin şekil almasında uzun yıllar boyunca etkili olmuştur.

Celil Memmedquluzade veya Molla Nasreddin dergisi halkın kültür seviyesinin gelişmesinde, ulusal bilincin uyanmasında, modern eğitim kurumlarının oluşturulmasında ve gerçek halk aydınlarının yetiştirilmesi konusunda gayretler göstermiştir. Celil Memmedquluzade, Molla Nasreddin dergisinde dönemin meydana gelen toplumsal ve siyasi karmaşık olaylarının sadece tasvirlerini ve resimlerini vermekle yetinmemiştir. Ayrıca bunları da analiz etmiş, eleştirmiş, bazen doğrudan, bazen ise mizahi yollarla dolaylı olarak anlatarak çözüm yolları aramıştır (Tağızade , 2021). Memmedquluzade, toplumun gelişmesinin önündeki engelleri mizahi yollar ile göstererek bu engelleri kaldırmanın yollarını aramıştır.

Molla Nasreddin’in bir amacı da dil konusunda millilik, sadelik, din, eğitim, kadın özgürlüğü, aydınlık, basında özgürlük, düzene karşı savaş ve halkların dostluğunu sağlamak olmuştur. Molla Nasreddin dergisi, sayılarında Azerbaycan halkına “*vatanın düşmanları kimlerdir?*” sorusunu sürekli olarak yöneltmiştir. Dergi bu sorunun yanıtını “*halkı yanlış sevk eden, gerçeklerden uzaklaştıran, toplumdaki tüm rezaletlerin nedenleri şeytan kılıklı din adamları ve onların yancıları*” şeklinde kendisi yanıtlamıştır (Veliyev, 2005). Molla Nasreddin, dini tekellerine alarak halkı yanıltan, kandıran ve dini kullanan kişilere karşı yayın hayatı boyunca mücadele etmiştir.

Molla Nasreddin dergisi, dönemin bütün sorunlarına değinmiştir. Yalnızca Azerbaycan ve Rusya sınırlarında değil, Türkiye, İran ve Şark Ülkelerindeki sorunlar ile alakalı yazılar yayımlamıştır. Bu anlamda geniş bir coğrafyada etki alanı bulmuştur. Derginin kapağında her zaman Celil Memmedquluzade’nin isteği doğrultusunda renkli karikatürler yer almıştır. Molla Nasreddin, Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olmasında ve düşünce hareketleri bağlamında kültürel sorunların çözülmesinde büyük roller üstlenmiştir

(Akpınar, 1994). Mizahi yolla halkı bilinçlendirmeyi hedefleyen derginin renkli karikatürler kullanması halkın ilgisini çekmiştir.

Molla Nasreddin dergisi, 20. yüzyıl edebi, siyasi ve toplumsal hayatında önemli bir etkiye ve yere sahip olmuştur. Bu yüzyıl özgürlük mücadelesinin genişlediği, işçi ayaklanmalarının yüksek olduğu ve Çarlık rejiminin son günlerini yaşadığı bir dönemdir. Molla Nasreddin, bu siyasi ortamda Türklerin ve Müslümanların gaflet uykusundan uyanmasını ve diğer milletlerin düzeyine erişmesi için mücadelesini sürdürmüştür. Dergi, ilk sayısından başlayarak Müslümanların geri kalma sebeplerini büyük bir cesaret ile gözler önüne sermiştir. Azerbaycan'daki eğitimin kötü durumda olması, Müslüman vatandaşların eğitime ehemmiyet göstermemesi, kız çocuklarının küçük yaşta kendilerinden yaşça büyük kişilerle evlendirilmeleri ve kadınların toplum içerisinde karşılığının olmaması Molla Nasreddin dergisinde işlenen en önemli toplumsal sorunlar olarak kaleme alınmıştır (Adıgüzel, 2007).

Farklı coğrafi bölgelerde bulunmasına rağmen, Müslüman dünyasında genel itibariyle birbirine benzeyen konuların olması sosyo-politik ve kültürel sorunların yakınlığına neden olmuştur. Bu açıdan 20. yüzyılın başlarında en mücadeleci yayın olan Molla Nasreddin dergisi, Asya ve Afrika'ya ait önemli konulardan bahsetmiştir.

Molla Nasreddin dergisi Asya ve Afrika konusu şu konular açısından değerlidir:

- 1) Derginin sayılarında Asya ve Afrika konusuna geniş yer verilmektedir. Molla Nasreddinciler, sadece Kafkasya halklarının değil, daha geniş çerçevede Müslüman/Türk dünyasının uyanışı adına mücadele içinde olduklarını kanıtlamışlardır.
- 2) Molla Nasreddin dergisindeki Afrika ve Asya konusu Azerbaycan'ın Müslüman/Türk dünyasındaki yerini, avantajlı konumunu karşılaştırarak anlamaya ve fikir edinmeye imkân veriyordu.
- 3) Molla Nasreddin dergisinin geniş yönlü ve amacına uygun çalışmaları birçok anlamda onun, Güney Kafkasya'nın bilhassa Azerbaycan'ın Asya ve Avrupa ülkeleri arasında önemli bir kültür merkezi olduğunu ispatlamıştır.
- 4) Molla Nasreddin dergisi Asya ve Afrika'da yaşayan halklarının hayatı ve mücadelesinden sürekli bahsederek, Müslüman dünyasının birliği ve uyanışının duyurulması görevini icra etmiştir.
- 5) Bilhassa Molla Nasreddin dergisinin, Müslüman/Türk dünyasında laik okullar

açılması ve milli eğitimin yaygınlaştırılması adına yaptığı büyük mücadele, bu derginin eğitimcilik hareketinin kaynağını oluşturan öncü bir kuvvet olmuştur (Habibbeyli , 2008).

Asya'nın kalkınması ile aynı oranda Afrika'nın uyanışı da Molla Nasreddinci yazarların odak noktası olmuştur. Molla Nasreddin dergisi Afrika ile Asya arasında gerekli bilgi kaynağına dönüşmüştür. Bu önemli dergi Asya'da olduğu gibi Afrika'da da yayılmış, ilgi ve saygı görmüştür.

Celil Memmedquluzade'nin 1917'de yazmış olduğu devletçilik konusundaki "Cumhuriyet" adlı makalesinde, ulusal idealinin cumhuriyetçilik seviyesine, yani devlet olma seviyesine çıkması açık şekilde hissedilmektedir. Rus Çar'ı Nikolay'ın iktidarını kaybetmesi, Memmedquluzade'nin bağımsız devlet olma idealini güçlendirmiş ve onun zihninde ciddi bir inanç oluşmaya başlamıştır (Tağızade , 2021). Azerbaycan aydınlarının bağımsızlığını kazanmak ve kendi devletlerini yaratma fikri bu makalede açık şekilde dile getirilmiştir.

Dergide, en çok işlenen konulardan biri de Çarlık rejimine karşı verilen mücadele sıklıkla işlenmiştir. Hükümet görevlilerinin, toprak ağası ve yerli zenginlerle bir olup halka zulmetleri, siyasilerin kendi çıkarları hariç hiçbir şeyle ilgilenmemeleri de sürekli karikatürle işlenmiştir. Molla Nasreddin'cilerin en büyük uğraşları, dini kendi ellerinde tutan halkın manevi duyguları ile oynayan mollalar ve hacılarla olmuştur. Bunları halkın uyanması karşısında ki bir engel olarak görmüşlerdir. Yaptıkları mücadelenin dinle değil hurafeler ile dini kullanan kişilerle olduğunu sayılarında dile getirmiştir. Molla Nasreddin, bu uğraşları neticesinde fazlasıyla düşman sahibi olmuştur. Bir taraftan mollalar diğer taraftan hükümet görevlileri ve zenginler tarafından da sürekli takip edilmiş ve bazen sayıları toplanarak sansüre maruz kalmıştır.

3.2. MOLLA NASREDDİN DERĞİSİNDE TARTIŞILAN KONULAR

Molla Nasreddin dergisi ulus bilincinin oluşması ve bağımsızlığa gitmek adına milli bir devletin kurulması için öncelikle toplumun aydınlanması gerektiği fikrini yazılarında kaleme almıştır. Dönemin toplumsal konularına değinen dergi, birçok konu hakkında sayılarında sıkça yer vermiştir. Milli dilin yaygınlaştırılması ve toplum tarafından benimsenmesi, eğitimde ana dilde okulların açılması ve Türkçe eğitim verilmesi, kadınların toplumdaki yerleri ve işçi hakları gibi birçok sosyal içerikli konuda yazılar

neşredilmiştir. Gerçek anlamda İslamiyet'in ne olduğunu anlatamaya çalışmıştır. İslam'ı kullanarak halkın dini duygularını sömüren mollalar sık sık hicvedilmiştir. Müslümanların geri kalmışlığının sebebi modern anlamda ilimden uzak kalmaları olduğunu belirten dergi, bu konuda sayfalarında geniş yer vermiştir. Molla Nasreddin dergisi sayılarında kaleme aldığı yazıları kendi adı dışında takma adları ile kaleme almıştır. Dergi, milli kimlik yaratma düşüncelerini hayata geçirmek için önce toplumun çağdaş bir seviyeye ulaşması gerektiğini düşünmüş ve dönemin sosyal sorunlarını dile getirerek bu sorunları çözdükten sonra milli ideale ulaşmayı hedeflemiştir.

3.2.1. Dil Konusu

Dil milli sınırların belirlenmesi konusunda en önemli faktörlerin başında gelir (Üstün, 2016). Gellner'e göre millet olabilmenin en önemli unsuru dildir. Dil insanları birbirlerine yaklaştıran bir kültür aracıdır (Gellner, 2013). Smith'e göre ise millet olabilmek için en önemli faktör o millete ait bir dilin olmasıdır (Smith, 1994). Dolayısıyla milletin unsurların olan dil konusu toplumda önemli bir yerde durmaktadır. Molla Nasreddin dergisi de milli bir kimliğin oluşması adına ana dile önem vermiş, ana dilde yazılar yazmış ve halkın konuşma dilinin sade anlaşılır bir Türkçe olması gerektiğini belirtmiştir.

Çarlık Rusya'sının yürüttüğü siyaset sonucunda Azerbaycan toplumunun büyük bir kısmı okuma yazma bilmiyordu. Bunun için Molla Nasreddin dergisinin yazarları edebi dilin geliştirilmesinde halk diline yönelmek gerektiğini savunuyorlardı. Böylelikle anlamayı kolaylaştıracağı düşünen aydınlar bundan hareketle toplumun bilinçlenmesi ve çağdaşlaşması sonucunda bağımsızlık talep etmesinin de ancak bu yolla mümkün olabileceği dile getirmişlerdir (Uygur, 2007).

Molla Nasreddin Dergisi yayım hayatı boyunca dil konusunu sürekli sayılarında gündeme getirmiştir. Sade ve yalın bir dilin Azerbaycan Türkleri arasında yaygınlaşması gerektiği ve Rus dilinin etkinliğinin kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Sayılarında sürekli Rusça konuşan kişileri eleştirmiş ve kendi öz benliklerine dönme konusunda çağrılarda bulunmuştur (Mirahmedov, 1988). Dergide Türkçenin korunmasına önem verilmiş ve dergiye gönderilecek yazıların Türkçe olması gerektiğini okurlarına belirtmiştir (Adıgüzel, 2007).

Molla Nasreddin dergisi, "Ey benim Türk kardeşlerim. Ben sizinle Türk'ün ana dilinde konuşuyorum. "Ben onu biliyorum ki Türk dili konuşmak ayıptır ve şahsın ilminin

azlığınadelalet eder” şeklinde yazmış olduğu yazıda mizah yaparak Türkçenin önemine vurgu yapmıştır (Memmedquluzade , 1906b). Dergi, Azerbaycan’ın yerel şivelerini kullanarak yaparak “Türkün açık ana dilinde” yapma arzusuyla Türk dünyasına hitap etmiştir (Uygur, 2007).

Molla Nasreddin dergisi, Azerbaycan dilinin varlığının yaşaması ve gelişmesinin en önemli unsurunun halkın siyasi ve hukuki statü sahibi olmasına bağlamıştır. Dergi, Azerbaycan okullarında ana dilinin eğitim olarak uygulanmasını hararet ile millete tebliğ etmiş ve bunun en büyük mücadelecisi olmuştur (Zülfiye, 2015). Bu sebepten dergi, ilk sayısından itibaren Türk diline büyük önem vermiştir. Dergimize üye olacıklara öneri başlıklı yazısında, müşteri olmak için yazılan mektupları, ‘tahta kalem ve Tebriz mürekkebi ile yazınız. Asla, Polat kalem ve Rus mürekkebi ile yazmayasınız. Mektuplarıöyle bir de yazınız ki bir tek Türk kelimesi olmasın. Türkçe yazmak ayıptır ve şahsın biliminin yetersizliğini gösterir” diyerek mizahi yolla halkı eleştirmiştir (Mehmedquluzade, 1906a).

Azerbaycan’da 19. yüzyılın ikinci yarısında ana dilimizin saflığı adına ve alfabe konusunda Mirza Fethali Ahundov, Hasan Melikzade Zerdabi, Ömer Faik Nemanzade, ve Ferudun Bey Köçelli tarafından yürütülen mücadelenin 20. yüzyılın başlarında Celil Memmedquluzade editörlüğünde Molla Nasreddin dergisini devam ettirmiştir. Bu konu üzerine Celil Memmedquluzade kendi Müslüman ve Türk kardeşlerini ana dilinde konuşmaya davet etmiş, kulağını kapatanlara gerçekleri söylemeye devam etmiş ve gözünü kapatanların gözünü açmasını istemiştir. Bu içindir ki derginin her sayısında “size deyip gelmişem” diye başlık atardı. Derginin 7 Nisan 1906 tarihli ilk sayısında (Memmedquluzade, 1906c):

“Size deyip gelmişim ey benim Müslüman kardeşlerim, Ey benim Müslüman kardeşlerim ne zaman ki benden bir komik söz duyup ağzınızı havaya açıp gözlerinizi kapatıp o kadar güldünüz ki az kaldı bağırsaklarınız yırtılsın, havlu yerine etekleriniz ile yüzünüzü, gözünüzü silip, şeytana lanet dediniz. O zaman öyle düşünmeyin ki Molla Nasreddin’e gülüyorsunuz. Ben sizinle Türk’ün açık ana dilinde konuşuyorum. Hatırlayınız o günleri ki anneniz sizi beşikte sallaya sallaya size Türk dilinde lay lay derdi. Bazen ana dilini konuşmakla geçmişteki güzel günleri yâd etmenin ne ayıbı var.”

şeklinde hitap ederek toplumun ana dilinin önemine işaret ederek ana dilde konuşmaya

davet etmiştir (Mehmedquluzade, 1906a). Ahundov'un ana dilde eğitimin yaygınlaşması konusundaki düşünceleri derginin hedeflerini oluşturmuştur.

Dergi, Rusya'da eğitim alıp kendi ana diline yabancılaşan gençleri eleştirmiş ve ana dillerine dönemleri konusunda sürekli çağrılar yapmıştır (Habibbeyli, 2009). Molla Nasreddin, “Bizim Obrazovanni'lar (*Bizim bizden olmayanlar, kendini yabancılaştıranlar*)” başlıklı yazısında, bir gencin Rus okulunda eğitim aldıktan sonra memleketine gelip annesi ve çevresiyle Rusça konuşması ve gencin dünya görmüş birinin Türkçe konuşması ayıptır diyerek kendini yabancılaştırdığını eleştirmiştir (Memmedquluzade, 1906d).

Molla Nasreddin dergisi, Arap alfabeleri yerine Latin alfabelerini kullanmayı ve modern anlamda Batılı devletler gibi dilde gelişmeyi savunmuş ama bu konuda gerici mollaların eleştirisine maruz kalmıştır (Paşayev, 2009). Derginin, “Hurafeler Dergiye Mektup” başlığı altında, Latin hurafesinde bir alfabe icat ettiler. Müslümanlar kendine ait güzel alfabelerini atıp, haram harflerden oluşan bir alfabe kullanılmak isteniyor diyerek Latin alfabesine geçmek istenilmesinin eleştirildiğini kaleme almıştır (Memmedquluzade, 1906e). Dönemin cemiyetleri, hayır kurumları vasıtasıyla Rus ve Müslüman okulları açıp ihtiyaç sahiplerinin eğitilmesi konusunda çabalar sarf etmişlerdir. Bu okullarda maddi durumu olmayan çocuklar ücretsiz eğitim almaktadır (Şerif, 2009).

Molla Nasreddin dergisi, Rus ve Müslüman okullarında eğitim alan zengin çocuklarından her ay bir manat ücret alındığını, maddi gücü olmayan kişilerin çocuklarının ise ücretsiz okuması gerekirken okullardaki mollalara her hafta 25 kuruş ücret verilmesi karşılığında onları gezmeye götürdüklerini söyleyerek dönemin mollalarını ve eğitim kurumlarını eleştirmiştir (Memmedquluzade, 1906f). Dergi okullarda ders veren mollaların yanlış eğitim uygulamalarını sürekli eleştirmiş ve eğitim sisteminin modern anlamda düzeltilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Molla Nasreddin dergisi, Çarlık Rusya'sının dil konusunda asimilasyon politikalarını yazılarında sürekli eleştirmiş ve bundan dolayı Çarlık rejimi tarafından sürekli sansüre maruz kalmıştır (Babayeva, 2020). Dergi, Rus okullarında eğitim alan kız çocuklarının Rus asimilasyonu altına girdiğini ve zamanla kendi benliklerini kaybetmeye başlayacağını söylemiştir. Camilerde, Müslüman Türk kızlarının zaman içinde Rus dilinde ibadet yapmaya başlayacağını belirtmiştir. Azerbaycan halkının Rus dilinde konuşmasına karşı olduğunu her fırsatta dile getiren Molla Nasreddin dergisi, “Millet

Perver İntelligent’’ başlıklı yazısında kıraathanede oturan Türklerin, Rusça gazeteler okuduğunu söylemiştir. Türk gazetesi okuyanların ile Rusların arkadaşlık kurmadığını ve çoğu kişinin de kendi ana dillerini bilmediği için Rusça gazeteler okuduğunu kaleme alarak dil konusuna vurgu yapmıştır (Memmedquluzade, 1906g). Her fırsatta dil konusunda Türkçenin önemine vurgu yapan Molla Nasreddin Dergisi, Azerbaycan Türkçesinin toplum arasında yaygınlaşması gerektiğini dile getirmiştir. Dergi, 12. sayısından itibaren kendisine gönderilen yazıların Türkçe olmaz ise yayınlamayacağını belirtmiştir.

Molla Nasreddin dil konusunda birçok yazı kaleme alarak Azerbaycan Türklerinin, Rus hayranı kimseler ve gerici mollalar tarafından ana dillerinin zorla değiştirilmeye çalışıldığını dile getirmiştir (Adıgüzel, 2007). Celil Memmedquluzade, makalelerinden başlayarak en büyük eserlerine kadar ana dilinin saflığı konusuna defalarca değinmiş ve edebi dilin millî dili esas almasının önemi eserlerinin mihenk taşı olmuştur. Yazarın kişisel dili ile konuşma dili arasındaki ele aldığı ilişki birçok dilbilimcinin ilgi odağı olmuştur.

Mirza Celil’in yaşadığı dönemin dil manzarası aslında oldukça üzücüydü. Edebi dil ile milli dil arasındaki uçurum, farklı ülkelerde yetişmiş aydınların bir kısmının Arapça ve Farsçaya, bir kısmının Osmanlı Türkçesine, bir kısmının da Rusçaya meyletmesi Azerbaycan dilini vurmuş ve gelişimini yavaşlatmıştır Bunun en bariz örneklerinde biri de derginin 1907 sayılı Gence ’den başlıklı yazısıyla görmekteyiz. Yazıda, Rusya’da eğitim almış bir öğretmenin Türkçe konuşmak yerine kendi ana diliyle Rusçayı karıştırıp ortaya farklı bir lehçe ile konuşma tarzının çıktığını ve kendi diline yabancılaştığını söylemiştir (Memmedquluzade, 1907a).

Derginin bir başka sayında yine Obrazovannımız başlığı altında durumu şöyle anlatıyor (Memmedquluzade, 1908):

‘‘Benim de Müslüman olan bir arkadaşım var ama beni gördüğünde Rusçadan başka bir dil konuşmuyor. Mesela sohbetimiz şöyle oluyor: Onu gördüğümde diyorum ki: Nereden geliyorsun? Bana şöyle cevap veriyor: Ya khodil na postu. Diyorum ki: Dün neden bize gelmedin? Cevap verir: K nam prishli gosti.’’

Molla Nasreddin kendi diline yabancılaşan gençleri her fırsatta kaleme alarak eleştirmiştir.

Memmedquluzade’nin, eserlerinde sunduğu konuların çoğu bugün bile hala çok önemli

konulardır. Sıradan insan, okuma yazma bilmeyen, dünya olaylarından habersiz kitleleri uyanmaya ve toplumu mücadele etmeye çağırın büyük yazarın etkisi çok güçlüydü ve eserlerinde kalemini bir silah olarak kullanabilmişti. Elbette onu başarılı kılan başlıca etkenlerden biri de kullandığı sade, anlaşılır, yerel dildi. Memmedquluzade, kullandığı Azerbaycan dili tarihinde eşsiz bir yere sahiptir. Dil konusu her zaman eserlerinin ön saflarında yer aldı, büyük yazar sık sık bu konuya yöneldi ve ana dilinin gelişimi ve iyileştirilmesi için yorulmadan savaştı. Ulusal dilin tüm inceliklerini bilen ve eserlerinde bunları ustalıkla kullanmıştır.

3.2.2. Eğitim Konusu

Molla Nasreddin'in ele aldığı toplumsal konulardan biri de eğitim meseledir. Dergi, milli değerlere sahip ve çağdaş bir eğitim verecek Azerbaycan okullarının sayısının artırılması gerektiğini savunmuştur. Toplumu bilinçlendirerek, çağdaş bir ulus seviyesine ulaşmanın ilk adımının modern eğitim olduğunu söyleyen dergi bu konuda yazılar kaleme almıştır (Adıgüzel, 2007). Molla Nasreddin'ciler milletin geleceğinin aydınlanması için cehaletten kurtulmayı ve eğitilmiş bir kuşağın yetişmesi için mücadele etmişlerdir.

Derginin, "Yine Ben Ders Kaçtım" başlıklı kaleme aldığı yazısında eğitim sorunu gözler önüne serilmiştir. Müslüman olmanın ilk koşulu dersten kaçmaktır şeklinde mizahi yolla dersten kaçanları eleştirmiştir. Çocukların okullarda mollalar tarafından dövüldüğünü ve bu sebepten dolayı okula gitmekten korktuklarını dile getiren dergi gelişmenin ancak okuyan nesiller yetiştirmek ile mümkün olacağını ve milli bir eğitim ile toplumun kalkınacağını söylemiştir. Yine derginin bir başka sayısında çocukların veliler tarafından okula gönderilmediğini, Rus okullarında okumaktansa çobanlık yapmasının daha hayırlı olacağını dile kaleme almışlardır. Rus okullarında eğitim almanın günah olduğunu söyleyen babalar, koyunlarının ölmesinin sebebinin çocuklarını Rus okullarına gitmesi olduğuna inanmışlar ve koyunlarımız ölmesin diye çocukları okula göndermiyoruz demişlerdir (Memmedquluzade, 1906h).

Derginin 16 Haziran tarihli 11. sayısında, okula giden bir çocuğun abisinin, okumakta nevar, niye kendini zorluyorsun okumak için dediğini ve onun da okulu bıraktığı kaleme alınmış ve çocuğun abisinin annesine şöyle dediğini duymuştur (Memmedquluzade,

1906h):

“Bilmem ne görüptür bizim oğlan okumaktan, denk oldu kulağım.

Jurnal, gazete, erzevü hediye okumaktan, inceldi okumaktan”

“Sokakta Giderken” başlıklı yazısında çocuklara, her zaman anne ve babanızın itaatinde olun. Eğer onlar size deseler ki git sokakta oynayın sözlerinden çıkmayın. Sokakta giderken kitaplarını duvar dibine bırakıp, duvara çıkıp insanların yetişmemiş meyvelerini toplayıp cebine doldurma, molla gelir kitaplarını alıp yırtar. Sokakta yaşlıların şapkasını alıp kaçma, köpeklerin sırtına binme, sokaklarda küçük çocukların ve dilencilerin üzerine köpekleri salma, bu işler biraz iyi işler değil. Okulda öğrendiğin dersi sokakta giderken kendi kendine ezberle. İstiyorsan ki unutmayasın, tebeşir ile insanların duvarlarına yaza yaza git. Sokakta arkadaşların ile kavga ederken çantadan kalemini çıkarıp ellerine sokma, kalemin kırılır şeklinde ne yapması gerektiği ile ilgili nasihat verilmiştir (Memmedquluzade, 1906i). Atasözleri niteliğindeki bu sözler, çocukların doğru bir şekilde, modern anlamda eğitilmesi üzerine söylenmiştir.

Dergi sık sık yazılarında çocuklara bu tarz nasihatler vererek onları ilime ve bilime sevk etmeye uğraş vermiştir. Derginin, 1907 tarihli Bakü’den başlıklı yazısında ise, Müslüman okullarında okuyan çocukların çamurdan yapılmış mangallar ile okula gittiklerini, okullarda ısıtma olmadığı için mangalla ısınmaya çalıştıklarını ve Müslüman okullarının kötü durumda olduğundan bahsetmiştir. Bunun yanında zengin okullarının ısıtmalarının iyi olduğunu ve okullarda okuyan çocukların Rus kültürü ile yetişerek kendi benliklerine yabancılaştığını ve aileleri ile Rusça konuşmasını eleştirmiştir

Derginin 14 Nisan 1907 tarihli 15. Sayısında (Mehmedquluzade, 1907b):

“İki dünya da biz olduk kara yüzlü dalaklar tek

Gonum komşu gözüm bilim atına iyi sevar oldu

Gidip viranhanelerde mesken ettik yapalagartek

Acep bir daire hattunda kaldık bilimsizlikten

Terigi çehlde avereyik biz tagalagarteks’

şiiri ile Müslüman halkının bilim açısından geri kaldığını kaleme almış ve geri kalmışlığın ancak eğitim ile çözüleceği dile getirilmiştir

Molla Nasreddin dergisi, Azerbaycan Türklerinin, Rus, Ermeni ve Gürcülere nazaran daha eğitim konusunda daha bilinçsiz olmaları, kız çocuklarının eğitimine önem verilmemesi gibi konular sıklıkla işlenmiştir. İlk ve orta dereceli okullarda Rus, Ermeni

ve Gürcü çocuklarının olmasına rağmen Müslüman çocukların bu okullara gitmesi için çaba göstermemesi ve çağdaş eğitimin önündeki en büyük engelin dinsiz nesiller yetiştirdiğini söyleyerek eğitime karşı çıkan mollalar olduğunu dile getirmiştir (Adıgüzel, 2007).

3.2.3. Kadın Konusu

Molla Nasreddin dergisi, Azerbaycan yayın hayatında 20. yüzyıl başlarında kadınların hak ve özgürlükleri, hukuksuzluğu ve örtünmesi gibi konularında görülen tartışmalarda bunu işleyen en aktif yayın organı olarak görülüyordu. Dergi, kadınların haklarının en büyük savunucusu konumunda yeri almıştı. Kız çocuklarının eğitim ile ilgili sorunları üzerinde ısrarla duruyor ve onların çocuk yaşta yaşlı erkeklerle evlendirilmesine şiddetle karşı çıkıyordu. Toplumda yer alan erkeklerin çok eşliliğine ve muta nikâhına yönelik keskin eleştiriler yönelterek bu sorunları kaleme alıyordu. Başta Celil Memmedquluzade olmak üzere Abdürrahim Bey Haqverdiyev, Mirza Aliekber Sabir ve Ali Nazmi gibi aydınlar kadın hukuksuzluğu hakkındaki konuları dile getirerek, dergide keskin eleştirilerle yüklü siyasi, hikâye ve şiirler yayımlıyorlardı (Morkoç, 2017). Molla Nasreddin, kadınların konumu ve onlara yapılan hukuksuzluğu yayın politikası haline getirmiş, toplumun en büyük sorunlarından biri olarak görmüştür.

Toplumun cahilliğinin nedenleri arasında kadına bakış açısı da yatmaktadır (Adıgüzel, 2007). O dönemde yer alan tüm reform yanlısı aydınlar gibi Celil Memmedquluzade de Molla Nasreddin imzasıyla dergide kadın hakları ile ilgili yazılar kaleme almıştır. Derginin basılmasında büyük emekleri olan Ömer Faik Nemenzade de kadın haklarının olmayışı en büyük eksiğimizimizdir diyerek kadınların evlere hapsedildiğini sosyal yaşamdan alıkonulduğunu söylemiştir (Sariahmetoğlu Karagür, 2002).

Molla Nasreddin dergisinde, Azerbaycan toplumunun yaşamlara ait en çok işlenen konuların başında kadınların yeri gelmektedir. O dönemde kadına bakış açısı, toplumdaki yeri ve çocuk yaşta evlendirilmeleri gibi konular mizahi yönden işlenmiştir. Molla Nasreddin dergisi, ilk sayılarında itibaren kadınların toplum yaşamındaki sosyal durumlarını gözler önüne sermiştir. Derginin 1906 tarihli 28. sayısında “Bir Kadının Cevabı” başlıklı yazısında kadınların eğitim durumları anlatılmıştır. Dergiye gönderilen yazıda kadınların hesap bilmediği eleştirilerine cevap veren Cepheci Teyze isimli okur kadınlar hangi okullarda eğitim almışlar ki hesap yapmayı bilsinler diyerek serzenişte

bulunmuştur (Memmedquluzade, 1906ı).

Molla Nasreddin, kız çocuklarının eğitimi önem vermiştir. “Mırt-Mırt” adlı makaledeki yazısında son zamanlarda çoğu yetişkin kızlar eş bulamadığı için evlenemediği anlatılmaktadır. Molla Nasreddin, bunun sebebini, eğitim almış gençlerle eğitim almayan genç kızlar arasındaki ilişkiden kaynaklandığını söylemiştir. Okullarda eğitim alan ve evlenme çağı gelmiş gençler evlenmek için beğendikleri kızları aramaktadırlar. Bu gençler eğitim aldığı için okumayan, ilim ve eğitim almamış kızları eş olarak seçmemektedir. Bunun sonucunda çoğu başka milletlerden eğitim almış kızlarını beğenip onlarla evlenmektedirler. Molla Nasreddin, bu sürecin devam etmesi halinde ailelerin milliğini yok olacağını, bunun için çözümünün erkekler kadar kızların da eğitim alması gerektiğini belirtmektedir (Sariahmetoğlu Karagür, 2002).

Müslüman kadınların zorlu hayatları, kılık kıyafetleri ve hayata bakışları da karikatürlere konu olmaktadır. On birinci sayının arka kapağında, bir kadının çocuğu ile birlikte evde beklerken, kocası onu Rus bir kadınla aldatan adam, on beşinci sayısında bir adamın at üzerinde saz çalarak seyahat ederken kadınının kucağında çocuğu ile yürümesi ve on yedinci sayı ise çarşıda çarşaf ile gezen kadınların durumunu karikatürler ile anlatılmıştır. Dergide görev alan yazarlar ve karikatüristler, Müslüman kadınların yaşam tarzını ile yabancı kadınlarinkini karşılaştırarak, Müslüman kadınların modern bir yaşam içinde olmasını arzu etmişlerdir (Adıgüzel, 2007).

Derginin, kız çocuklarının sekiz-dokuz yaşlarında kendilerinden yaşça büyük kişiler ile evlendirilmeleri eleştirilmiş ve bunun insanlık ayıbı olduğunu söylenmiştir (Uygur, 2006). Molla Nasreddin Dergisi, 15 Aralık 1906 tarihli 37. sayısında “Dokuz Yaşında” adlı yazısında, dokuz yaşındaki Sekine isimli kız çocuğunun kendisinden yaşça büyük zengin bir adam ile evlendirilmek istenmesi kaleme alınmıştır. Sekine, okumak istediğini söylemesine rağmen zorla evlendirilmiş ve ağlamaktan gözlerinin kör olduğunu yazan dergi Sekine’nin zorla evlendirilmesini şu dizeler ile anlatmıştır (Memmedquluzade, 1906j):

*“Geçti o ki zevk eyler idin kah seferde
Evde oturanda meyu mehbub nezerde
İndi dehi yok tabu tevan canu ciğerde
Kah yanını ver balısa kah çık güne ver de
Çek gürgün ehvecin başına dombal ağarıpdır”*

Dergi, kız çocuklarının küçük yaşta evlendirilmeleri konusunun dayak, kız kaçırmaya ve namus adına işlenen cinayetler gibi çok önemli sosyal problemleri ele almıştır. 19. yüzyılda şeriat ve namus adı altında kadınların öldürülmesinin basit bir şey olmadığını söyler. Bu tür törelerin atadan kalan miras olduğunu söylemiştir. Memmedquluzade, kız kaçırmaya konusunda “Kız Alıp Kaçmak” adlı makalesinde, kız kaçıranların ve tecavüz edenlerin ağır şekilde ceza alacaklarını, yalnız bu konudaki asıl önemli olan şeyin, kaçırmaya eylemlerinin tek başına olmadığı ve bu eylemlerle kaçıran kızlara nikâh kıyan mollaların parmağı olduğunu ve onların ceza alması gerektiğini söylemiştir.

20. yüzyılın başında Azerbaycan’da yayın hayatına giren eserlerin ortak teması çoğunlukla kadın hak ve özgürlükleri olmakla birlikte, esas olarak kadınların hukuksuzluğa uğraması meselesidir. Türk Müslüman toplumunda temel haklarından mahrum bırakılan kadınları konu alan başta şiir, tiyatro oyunları olmak üzere roman ve hikâye bulunmaktadır. Kadınların uzun süredir devam eden dertleri gerçekçi bir bakış açısıyla edebî eserlerde dile getirilmiştir. Celil Memmedquluzade, Mirza Aliekber Sabir, Ali Nazmi, Abdürrahim Bey Haqverdiyev, Üzeyir Hacıbeyli, Süleyman Sani Ahundov, Abdulla Bey Divanbeyoğlu, Reşid Bey Efendiyev, Yusuf Vezir Çemenzemini gibi aydınlar kadın hukuksuzluğu konusunda eserler kaleme almışlardır. En büyük sorun olarak kadının aile içinde alınan kararlarda hakkının olmaması ve kadının eve kapatılarak toplumdan izole edilmesi sürekli dile getirilmiştir. Kadın erkek arasındaki eşitsizlik, kadının ikinci sınıf insan olarak kabul edilmesi ve toplumda hak ettikleri değeri görememek şairlerin ve yazarların ortak teması olarak eserlerine yansımıştır. Ancak o yıllarda tartışılan konular arasında kızların yaşlı erkeklerle evlenmesi meselesi dönemin en büyük sorunların biri olarak sürekli dile getirilmiş ve çözüm yolları aranmıştır (Morkoç, 2017).

Dergide, kadınların toplum içinde statüleri karikatürler aracılığıyla anlatılmıştır. Kadın hakları, kadın eşitsizliği, kadının toplumdaki konumu, kadının eğitimi ve çocuk yaşta evlenmesi gibi sosyal konular dergide pek çok açıdan ele alınmaktadır. Dergi, kadınların bilgi ve kültürü geliştirdikleri takdirde özgürlüğün tadını çıkaracaklarını ve sonrasında mutluluğa giden yolu bulacaklarını söylemiştir. Kadınların eğitimden yoksun olmaları sık sık mizahi yöntemler kullanılarak anlatılmıştır. Dergide görev alan Azerbaycanlı aydınlar, kadınların giyim ve kuşamları karikatürlere konu ederek, kadınların modern anlamda bir hayata sürmeleri gerektiğini dile getirmiştir. Bir toplumda kadınlar eğitimsiz ve

karanlıkta kalırsa, o kişi çok acı çeker ve bu talihsizlik sadece kadınların kendisini değil, çocuklarını da etkiler. Çünkü kadınlar çocukları vasıtasıyla bir neslin yetişmesine ön ayak olurlar. Bunun için Molla Nasreddin dergisi, erkekler ile aynı eşit haklara sahip olması ve aynı seviyede eğitim alması gerektiğini her zaman dile getirmiştir.

3.2.4. İşçi Konusu

Molla Nasreddin Dergisinde, işçinin emeğinin korunması ve haklarının kimse tarafından çiğnenmemesi konusunda birçok yazı kaleme alınmıştır. Dergi, Bolşeviklerle yakın ilişki kurmuştur. Halka eziyet ederek hakkını çalan köylü ağaları ve zenginlerle mücadele etmesi bu ilişkiyi güçlendirmiştir. Çarlık Rusya tarafından atanan yöneticilerin halka kötü davranması ve 1905 sonrası ortaya çıkan işçi hareketleri ile başlayan ekonomik ve siyasi değişiklikler dergide mizahi yollar ile anlatılmıştır (Adıgüzel, 2007).

Derginin, Bakü'den adlı yazısında Müslüman işçiler ile Rus ve Yahudi işçiler arasında ayırım yapıldığı, Müslüman işçilerin herkesten fazla çalıştığı ve işten geç çıktığı gibi şikâyetler yer almıştır. Bunun nedeni nedir? diye soran Müslüman işçiler; Rus ve Yahudi işçileri başlarına şapka takıyorlar ama siz yaz sığağında zamanında deri çarpasından yapılmış içerisine bir kâğıt doldurulmuş bir parça başına geçirmişsiniz. İşçiler bize yazıyorlar; biz ne yapabiliriz, bunun çaresi şapka takmak mıdır? (Memmedquluzade, Bakü, 1906k):

*“Söyle bana şapka nedir sendeki elamet
Aş indiriyoruz, doğrudur bir şah-ı görende
Amma ne sebep oldu Müslümanlara adet
Bizler düşürük secdeye şapkay-ı görende”*

Molla Nasreddin, Azerbaycan'da yaşayan köylünün hayatını, durumunu, arzusunu ve istekleri açık bir şekilde dile kaleme almış ve yer vermiştir. Dergide yer alan şiirler ile köylüyü kendi haklarına sahip çıkmaya ve onları bir araya gelerek siyasi mücadele etmeleri için davet etmiştir. Köy halkının bir yıl boyunca büyük meşakkatlerle ekip biçtiği ürünlerinin toprak ve köy ağaları tarafından el konulması İlâhi adlı şiirde anlatmıştır (Gahramanlı, 2021):

*“Daş gelbli insanları neylerdin, ilahi?!
Bizde bu soyug ganları neylerdin, ilahi?!”*

*Artıkça hayasızlık olur el mütehammil,
Her zulme dözen canları neyledin ilahi?!'*

Derginin 3 Mart 1907 tarihli dokuzuncu sayısında ki ‘‘Mutlular’’ adlı yazısında, Kafkasya coğrafyasında ki Müslüman işçiler arasında birlik olmaması eleştirilmiştir. Tebriz’de yaşayan zenginlerin, Karabağ ve Zenguzar işçilerinin durumlarını duymazdan gelmesini, biz İran’da yaşıyoruz, bize ne Kafkasya Müslümanlarının durumlarından diyerek onlara sahip çıkmaması yer almıştır. Yazıda Erivan zenginlerinden mutlu kimse yoktur şeklinde ironi yaparak, bu durumu şiire aktarmıştır? (Memmedquluzade, 1907c):

*‘‘Seraden bir deli şeytan der insanlar insanlar.
Nedir dünyanı tutmuş ilimler, irfanlar, insanlar?
Anlayan kim anlatan kim neşri ürfan eyleyen kimdir?
Sizi irşad edir, görmüşsünüz fetteklar insanlar.’’’*

Celil Memmedquluzade yazılarında edebi dil kuralına uymamış, toplumun anlayacağı dilde yazılar kaleme almıştır. Kullandığı dil, Azerbaycan köylüsünün ve işçisinin konuştuğu, anlaştığı ve herkes tarafından anlaşılabilir bir dildir. Molla Nasreddin Dergisinde, köylülerin ve işçilerin hayat zorlukları ve yaşam şartlarına dair Sabir tarafından kaleme alınmış birçok şiir vardır. İşçileri zor durumları satirik bir dille anlatan yazar, çok ağır koşullar altında çalışan işçilerin durumunu ‘‘Ekinçi’’ adlı şiirinde dile getirmiştir çekmiştir (Gahramanlı, 2021):

*‘‘Çiftçi babasan, buğdayı ver darı yeyersen,
Su olmasa gışda eritib garı yeyersen,
Daşdan yumuşak zehir nedir, marı yeyersen
Öğrenmemisen et-yağa dünyada ekinçi!
Hayvan gibi ömür eylemisen sade, ekinci!’’’*

Dergide, toplum, açlık ve sıkıntılar içinde bir hayat sürerken, zengin insanların bu durum karşısında ciddiyetsiz ve vurdumduymaz olmalarına dikkat çekmiştir.

1905 yılından itibaren başlayan işçi hareketleri ve bunun sonucunda ortaya çıkan siyasi, sosyal ve ekonomik değişimler Molla Nasreddin’in sayfalarında geniş bir şekilde yerini almıştır. Toprak ağaları sürekli eleştirilmiş, köylünün hakkını araması ve işçinin ezilmesi gibi konular dile getirilmiştir (Adıgüzel, 2007).

Molla Nasreddin milli unsurlara verdiği değer açısından toplumda önemli bir yere konumlanmıştır. Onun bu özelliği sadece Azerbaycan ile sınırlı kalmamış İran ve

Anadolu’da da bir hayli etkili olmuştur. Özellikle ana dil konusuna verdiği önem onu Türk dünyasında önemli bir yere oturtmuştur. Molla Nasreddin modern anlamda yaşamın ve modern eğitimin İslam ve Türk dünyasında yer edinmesi için mücadele etmiş ve çağdaşlığın sembolü haline gelmiştir (Adıgüzel, 2007).

Molla Nasreddincilerin ulusal benlikleri için verdikleri mücadeleler ve aydınlanma düşüncesi ile ilgili yaptıkları çalışmalar, 20. yüzyılın başlarında ki sosyokültürel atmosferi ve halkın bu yöndeki eğitimi üzerinde önemli bir etki yapmıştır. Ulusal düşüncenin yeniden doğup şekillenmesin, toplumun uyanışında, özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinde paha biçilmez bir rol oynamıştır. Onların milletin devamlılığı için yaptıkları mücadeleler günümüzde bile çağdaşlığını korumaktadır. Molla Nasreddincilerin sanat alanlarındaki mücadele Doğu halkları için bir uyanış, bir aydınlanma örneğine dönüşmüş ve dergi Türk halkları arasında milli kimlik kavramının gelişmesinde büyük rol oynamışlardır (Tağızade , 2021).

Azerbaycan dilinde ilk hiciv dergisi olan Molla Nasreddin, Müslüman Türk dünyasının basın tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Derginin, faaliyetleri, toplumun sorunlarına ışık tutması ondan sonra birçok yayının kurulmasına ilham vermiştir. Böylece “Bahlul”, “Azerbaycan”, “Mirat”, “Babai-Amir”, Özbekistan’da “Muştum”, Türkmenistan’da “Tohmak” adlı dergiler ve gazeteler demokratik basının gelişmesinde büyük etkisi olan Molla Nasreddin’den etkilenmişlerdir. Dolayısıyla Molla Nasreddin dergisi 21. yüzyılda dahi insanlara ilham kaynağı olmaya devam ediyor.

Molla Nasreddin dergisi, milli konulara önem vermesi ve bu konularda ki problemleri sürekli dile getirerek sorunlara çözüm yolu araması açısından Azerbaycan Türklerinin hayatlarında önemli bir yere sahip olmuştur. 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasında ve 1919 tarihinde Azerbaycan kadınlarına oy hakkı verilmesinde derginin rolü oldukça kadardır büyüktür.

Dergi 1931 yılına kadar çeşitli aralıklar ile yayımlarına devam etmiştir. Celil Memmedquluzade, Sovyet Rusya döneminde de derginin editörlüğünü yapmış ve yeni Azerbaycan alfabesinin halk tarafından tanınip, benimsenmesinde aktif olarak yer almıştır. Molla Nasreddin, Sovyet Rusya döneminde uzun yaşamış ve 1930 tarihinde Sovyet ideolojisine uyum sağlamak için Mirza Celil’e baskılar yapılmıştır. Memmedquluzade, Sovyet Rusya’nın yapmış olduğu sansürle baş edemediği için kısa süre sonra genel yayın yönetmenliği görevinden ayrılmıştır.

SONUÇ

Çarlık Rusya'sının 19. yüzyıl başlarında hâkimiyet altına aldığı coğrafyanın yer altı kaynaklarını sömürmesi ve asimile politikaları uygulaması, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgelere Rus vatandaşlarını göç ettirerek coğrafyayı Ruslaştırmaya çalışması neticesinde Azerbaycan Türkü aydınlar milli benlikleri kaybetmemek adına bir dizi girişimlerde bulunmuştur. Çarlığın uyguladığı misyonerlik faaliyetleri ile Azerbaycan halkını Hristiyanlaştırmak istemesi ve Rus okullar açarak yerel halkın ana dillerini yok etmek amacıyla okullarda Rusça eğitimin verilmeye başlanması gibi politikalara Azerbaycan aydınları şiddetle karşı çıkmıştır.

Azerbaycan aydınları milli düşüncelerini gerçekleştirmek ve ana dillerini korumak amacıyla 19. yüzyılın başlarından itibaren önce kültürel anlamda bir yenilik hareketi başlamıştır. Rus ve Batı okullarında modern eğitim alan Azerbaycan'ın ileri gelen aydınları ilk önce dini reformlar yapmaya girişmişlerdir. Dini reformların amacı, halkın manevi duygularıyla oynayan, halkı sömüren mollalar karşı mücadele etmektir. Azerbaycan'da gelişen ekonomi ile yeni sanayi kolları kurulmuş ve özellikle petrolün çıkarılmasıyla, Azerbaycan Türkleri arasında zengin bir kesim doğmuştur. Bu zengin kesim, Çarlığın politikalarına karşı aydınları maddi ve manevi olarak desteklemiş ve kurdukları cemiyetlerle özellikle eğitim alanında reformlara imza atmışlardır. Aydınlar, eski yöntemler yerine çağdaş bir eğitim alınması gerektiğini savunmuşlardır. Çarlık Rusya'sının milli okullar açılması için gerekli maddi desteği vermemesi üzerine, Azerbaycan'ın zengin Türk zümreleri özellikle Hacı Zeynalabidin Tagiyev gibi zenginlerin desteği ile Batı tarzı okullar açılmış ve burada ana dilin yani Türkçenin yaygınlaştırılması hedeflenmiştir.

Bu dönemde yenilikçi bir kesim olan Cedidcilerin ortaya çıkması, eğitim alanında toplumun gelişmesini sağlamıştır. Fransız Devrimi'nin milliyetçi düşüncesinden etkilenen aydınlar, okullarda Rusça yerine Türkçe eğitim alınması fikrini ileri sürmüştür. Özellikle dil konusunda ki hassasiyetleri öne çıkan İsmail Gaspıralı'nın çalışmaları neticesinde okullarda sınırlı bir biçimde de olsa Türkçe eğitimler verilmeye başlanmıştır. Aydınların girişimleri sayesinde Azerbaycan'da Usuli-Cedid okulları açılmış, burada milli kültür ve değerlere sahip çıkılması adına faaliyetler göstererek, yenilikçi hareketlerin halk tarafından benimsenmesi için uğraş verilmiştir. Dini reform

hareketleri ile geleneksel din anlayışına karşı çıkmıştır.

Azerbaycan toplumunda önemli değişimler olması toplumun cemaatten milletleşmeye geçiş dönemi olarak nitelendirilmiştir. Batı tarzı hayat anlayışı toplumda yaygınlık kazanmış, bu dönemde Azerbaycan'ın zengin aileleri, çocuklarını Fars kültürünün egemen olduğu değil, Rusya'nın ve Avrupa'nın modern anlamda eğitim veren okullarına göndermeye başlamışlardır. Bu okullarda kimi zaman Rus eğitimi gören aydınlar Batı düşüncesinden etkilenmişler ve Azerbaycan'da yenileşme adına bir dizi hareketinin başlamasına öncülük etmişlerdir. Bu entelektüel zümre kültürel anlamda yenileşme görüşünü savunmuş ve önderleri konumda olmuşlardır.

19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da kültürel yenileşme siyasi bir şekil almış ve ulusal kimliğin gelişmesine öncülük etmiştir. Yenileşme ve milliyetçilik hareketi toplumun birçok ideoloji ve amaçlara yönelmesinin önünü açmıştır. Özgürlük ve bağımsızlık taleplerinde Batı toplumlarını örnek alınmış, millet ve milliyetçilik konusunda Batı'dan etkilenilmiştir. Azerbaycan'da yenileşmenin savunucusu olarak yeni kadrolar ve yeni görüşler ortaya çıkmıştır. Buna yönelik Difai, Himmet ve Müsavat gibi bazı siyasi partiler kurularak, demokratik düşüncelerini Çarlık Rusya rejimine muhalefet yaparak kazanmayı amaçlamışlardır. Siyasi bir akım biçiminde gündeme gelen Siyasi Liberalizm, Türkçülük, İslamcılık ve Azerbaycancılık gibi akımlar ortaya çıkmış ve toplumun değişik kesimleri bu akımları kendilerine ideoloji olarak benimsemiştir. Azerbaycan'da yenileşmenin ana unsuru olarak liberalizm yer almıştır. Bu akım ve ideolojileri savunanların temel noktası ulusal kimliği yaratarak kendi benlikleri korumaktır.

Toplumun gelişmesi ve milli değerlerine sahip çıkması açısından basın önemli bir araç olmuştur. Azerbaycan'da basın çalışmaları 19. yüzyılın sonlarına doğru başlasa da çıkarılan gazete ve dergiler Çarlık Rusya'sının sansürleri sonucunda varlıklarını uzun süre koruyamamışlardır. Azerbaycan Türkçesi ile yayın yapan ilk gazete olan "Ekinci" bu dönemde ortaya çıkmıştır. Siyasi olaylara pek yer vermemesine rağmen, aydınların düşüncelerini geniş halk kitlelerine yaymasında önemli bir görev görmüştür. Ekincinin iki yıllık yayın süresinden sonra Çarlık rejimi tarafından kapatılmasından sonra birçok dergi ve gazete çıkarılsa da bunlar tam anlamıyla misyonunu gerçekleştirememiştir. Basın alanında bu dönemde birçok gazete ve dergi hayata geçirilerek toplumu bir arada tutma ve milli kimliklerini korumak adına yayınlar yapmışlardır.

Çarlık Rusya'sının 1905 tarihinde Japonya ile yaptığı savaştan mağlubiyet ile çıkması sonucunda Rusya'da siyasi, sosyal ve ekonomik olayların ortaya çıkması 1905 Devrimine zemin hazırlamıştır. Çarlık rejiminin 1905 Devrimi sonucunda bir süreliğine de olsa meşruti döneme girmese birçok alanda özgürlükle meydana getirmiştir. Özellikle basın alanında ortaya çıkan özgürlük ortamı demokratik yayıncılık anlayışını hızlandırmıştır.

Dönemin getirdiği atmosfer ile ortaya çıkan yayınlardan biri de Molla Nasreddin dergisi olmuştur. Celil Memmedquluzade editörlüğünde 7 Nisan 1906 tarihinde yayın hayatına başlayan Molla Nasreddin Dergisi, Azerbaycan'ın ilk mizahi dergisidir. Dergi, Kafkasya halklarının, İran'ın, Türkiye'nin, Afrika'nın ve Orta Asya ülkelerinin kalkınması ve gelişmesi adına yazılar kaleme almıştır. Bu bakımdan sadece Azerbaycan'da değil geniş coğrafyalarda kendine yer bulmuştur. Dergi, kadınların toplumda eşit haklara sahip olmaları, okullarda eğitimin ana dilde yapılması, işçi haklarının korunması, küçük yaşta ki kız çocuklarının evlendirilmeleri, mollaların dini kullanarak halkı yanlış sevk ettikleri gibi toplumsal konular ele alınarak bunları mizahi biçimde okuyucularına sunmuştur.

Molla Nasreddin dergisinin en büyük mücadelesini dini kullanan mollalar ile vermiştir. Mollaları halkın uyanması karşısındaki en büyük engel olarak görmüş, verdiği mücadelenin din ile değil dini kullanan ve hurafeler ile halkı yanlış sevk eden mollalar ile olduğunu belirtmiştir. Milli değerlere önem vermesi ve bunu sürekli dile getirmesi Azerbaycan halkı tarafından benimsenmesine yol açmıştır. Molla Nasreddin dergisi, yalnızca Azerbaycan halkı için değil tüm Müslümanların mücadelesi için çaba göstermiştir. Müslüman coğrafyalarında sosyo-kültürel sorunları ele alması ve buna sık sık değinmesi onu bir hayli ünlendirmiştir. Müslüman dünyasının milli birlik ve özgürlüklerini savunmuş ve bunlarla ilgili yazılar kaleme almıştır. Derginin en büyük amacı ise Azerbaycan Türkleri çağdaş bir düzeye ulaştırmak ve milli bir devlet kurmanın önünde ki engelleri aşmaktır. Halkı uyandırmayı kendine vazife yapan dergi, dönem içinde gördükleri tüm kusur ve aksaklıkları karikatürlerle anlatmış ve toplumsal yaşamın iyileştirilmesi adına bir ışık görevi görmüştür. Dergi, birçok kez Çarlık Rusya'nın sansürlerine maruz kalsa da 1931 tarihine kadar 25 yıl boyunca yayın hayatını sürdürmüş, Azerbaycan halkının kolektif hareket ederek bir bütün olması ve milli bir ulus olması için çalışmalar yapmıştır.

Derginin yazarları Türkçü bir anlayışa sahiptir. Yazılarında halkın anlayacağı sade bir dil kullanmaları bundan kaynaklanmadır. Tiflis edebi hayatında güçlü bir konuma sahip olan Celil Memmedquluzade ve yakın arkadaşı Ömer Faik Nemanzade etrafına birçok aydın kesim toplayarak kendine münhasır bir dergi olmuştur. Derginin etrafında birleşen aydınlar Molla Nasreddinciler olarak adlandırılmıştır. Molla Nasreddincilerin, Azerbaycan halkını bir ara tutarak bir ulus yaratma düşüncesi için verdikleri savaş, yenileşme adımları, o atmosferde yer alan sosyo-kültürel havayı ve halkın bu yöndeki eğitimi üzerinde önemli bir etki yapmıştır. Azerbaycan halkı arasında bir ulus düşüncesinin yeniden var olmasında, halkın uyanışında, özgürlük ve bağımsızlık savaşında çok önemli bir etken olmuştur. 1918 kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasına, Azerbaycanlı kadınların seçme ve seçilme haklarının elde edilmesine ve ulus bilincinin oluşturulmasına etkisi oldukça önemlidir. Kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk bakanlarının Molla Nasreddin okuyucuları arasından olması derginin demokratik düşüncesinin toplumu etkilediğini göstermektedir. Dergide yayın hayatı boyunca hizmetleri olan aydınlar, Azerbaycan halkının sürekliliği ve bağımsızlığı verdikleri mücadele hala önemini korumaktadır.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, S. (2007). Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular. *Bilig* .
- Akarslan, Z. (2019). Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basım. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* .
- Akıncı, A. (2019). Milliyetçiliğin Kökenleri, Etnisite/Ulus (Millet) İlişkisi. *İnsan & İnsan Bilim Kültür sanat ve Düşünce Dergisi*.
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Aktürk, Ş. (2006). Etnik Kategori ve Milliyetçilik; Tek- Etnili, Çok- Etnili ve Gayri-Etnik Rejimler. *Doğu Batı Üç Aylık Düşünce Dergisi*.
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatlar; Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Aydın, S. (2000). *Modernleşme ve Milliyetçilik*. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Babayeve, G. (2020). Molla Nasreddin Jurnalı ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti. *Ameya Filologiya ve Senetşunaslık Dergisi*.
- Başdemir, H., Beriş, H., Duman , F., Eray, Ş., Haklı, S., Kalkan, B., & Uçar , M. (2017). *Siyasi İdeolojiler*. Ankara: Adres Yayınları.
- Beşiroğlu, E. (2016). *Neft Milyonçuları*. Bakü: Teknur.
- Calhoun, C. (2012). *Milliyetçilik*. (B. Sütçüoğlu, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Devlet, N. (2020). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.
- Ekşi Uğuz , H., & Saygılı , R. (2016). Küresel Dünyada Ulus Devlet. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*.
- Erol, A. (2006). Türk Kültür Hayatında İkinci (1875-1877). *Bilig*.
- Gahramanlı, N. (2021). Molla Nasreddin Dergisinin İki Önemli Yazarı: Mirza Celil ve Sabir. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*.
- Gellner, E. (2013). *Uluslar ve Ulusçuluk*. (B. Ersanlı Bahar, & G. Göksu Özdoğan, Çev.) İstanbul: Hil Yayınevi.
- Gökçe, A. (2021). *Siyaset Bilimi: Kavram ve Tanımlar*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Habibbeyli , İ. (2008). "Molla Nasreddin" Dergisinde Asya ve Afrika. Z. Dilek, M. Akbulut , Z. Arda, Z. Bağlan Özer, R. Gürses, & B. Karababa Taşkın içinde, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*. Ankara: Atatürk Dil Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Habibbeyli, İ. (2009). *Celil Memmedquluzade: Tanıtma Kitabı*. Nahçıvan: Ecemi.

- Habibbeyli, İ. (2009). Molla Nasreddin Talimi ve Modernlik. *Azerbaycan Gazetesi*.
- Heywood, A. (2014). *Siyaset*. (B. Özipek, B. Şahin, M. Yıldız, Z. Kopuzlu, B. Seçilmişoğlu, & A. Yayla, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2016). *Siyasi İdeolojiler*. (L. Köker, Çev.) Ankara: BB101 Yayınları.
- İşçi, O., & Öno, O. (2019). *Rusya İmparatorluğu'nun Çöküşü; Harp Yahut İhtilal (1881-1917)*. İstanbul: Kronik Kitap.
- İsmalov, M. (2014). *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*. (V. Kurban, Çev.) İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kabırı, H. (2012). *Molla Nasreddin ve Füyuzat Dergilerinde Milli Kimlik Düşüncesi*. Ankara: Hacettepe Sosyal Bilimler Entitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı.
- Kapani, M. (2016). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: BB101 Yayınları.
- Karahan, A. (2020). *Gaspıralı İsmail Bey'in Türk Dünyasında Yenileşme Çabalarına Bir Örnek; Alem-i Sıbyan Dergisi (1911-1912)*. İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Karakurt, M. (2018). *Çarlık Dönemi Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliği*. Ardahan : Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.
- Kazan, H. (2016). Azerbaycan Milli Uyanışı ve Basın (1800-1920). *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi elektronik Dergisi (İNİF E- Dergisi)*.
- Köktürk, M. (2016). *Millet ve Milliyetçilik- Eleştirel Yazılar I*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mehmedquluzade, C. (1906a). Dergimize Üye Olacaklara Öneri. *Molla Nasreddin*.
- Mehmedquluzade, C. (1907b). Mektup. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1906b). Dergimize Üye Olacaklara Öneri. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1906c). Size Deyip Gelmişem. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1906d). Bizim Obrazovanni'lar (Bizim bizden olmayanlar, kendini yabancılaştıranlar). *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1906e). Hurafelerin Yolunda- Dergiye Mektup. *Molla Nasreddin Dergisi*.
- Memmedquluzade, C. (1906f). Aşgabatta Şeref. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1906g). Millet Perver İntelligent. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1906h). Niye Ben Dersten Kaçtım. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1906ı). Bir Kadının Cevabı. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1906i). Sokakta Giderken. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1906j). Dokuz Yaşında. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1906k). Bakü. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1907a). Gence'den. *Molla Nasreddin*.

- Memmedquluzade, C. (1907c). Mutlular. *Molla Nasreddin*.
- Memmedquluzade, C. (1908). Cefengiyat. *Molla Nasreddin*.
- Mirahmedov, A. (1988). *Molla Nasreddin Dergisi Birinci Cilt*. Bakü: Elm Neşriyat.
- Morkoç, A. (2017). 20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan Edebiyatına Yansıyan Kadın Hukuksuzluğu. *International Journal Of Social Humanities Sciences Research (Jshsr)*.
- Nusretoğlu, T. (2012). *Rusya'nın Azerbaycan'da Hakimiyet Kurma Mücadelesi (1801-1813)*. İstanbul: Adım Kitap.
- Nusretoğlu, T. (2017). *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri (1828-1905)*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Özcan, Ö. (2008). Nasreddin hoca'dan Molla Nasreddin'e. *Türk Yurdu Dergisi*.
- Özkırımlı, Ü. (2019). *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Paşayev, A. (2009). *Molla Nasreddin Jurnalının Neşri Tarihinden*. Bakü: Çarşoğlu Yayınevi.
- Sariahmetoğlu Karagür, N. (2002). Molla Nasreddin Dergisinde Kadın Meselesinin Aksisi. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*.
- Şerif, A. (2009). *Molla Nasreddin Nece Yarandı*. Nahçıvan: Ecemi.
- Smith, A. (1994). *Milli Kimlik*. (B. Sina Şener, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Smith, A. (2002). *Ulusların Etnik Kökeni*. (S. Bayramoğlu, & H. Kendir, Çev.) Ankara: Dost Yayınları.
- Smith, A. (2009). *Milli Kimlik*. (B. Şener, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Swietochowski, T. (1985). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*. (N. Mert, Çev.) İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tağızade, V. (2021). Azerbaycan Halkının Sosyokültürel Düşüncesinde Milli İdeal Mefkuresinin Şekillmesi ve "Molla Nasreddin'ciler" (C. Mehmedkuluzade ve Ö. F. Nemanzade'nin Sanatları Temelinde). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*.
- Topçubaşov, A. (1901). Cumhuriyete Aparan Yollar: Kadın Tehsili. *Kaspi*.
- Türkyılmaz, S. (2018). *İsmail Gaspiralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış; Usul-i Cedit Eğitim*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Üstün, K. (2016). Rus Çarlık İdaresinde Gürcistan, Gürcü Aydınları ve Milliyetçiliği. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*.
- Üstün, K., & Karakurt, M. (2020). Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Bağlamında Azerbaycan Milli Hareketi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*.
- Uygur, E. (2006). Molla Nasreddin Dergisinde Felyetonlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*.
- Uygur, E. (2007). Füyüzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebi Dil Tartışmaları. *Modern*

Türklük Araştırmaları Dergisi.

- Valiyev, O. (2020). *Azerbaycan'da Milliyetçilik, Ulus ve Ulus-Devletin Oluşumu*. Ankara: Türkiye Notları Yayınevi.
- Veliyev, A. (2005). *Azerbaycan'da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi*. İstanbul: Kaprol İletişim.
- Yalçın, A. (1995). Türk Halklarında Milli Uyanış. *Avrasya Etüdları Dergisi*.
- Yanık, C. (2013). Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi. *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*.
- Yanık, C., & Kara, M. (2016). Milliyetçiliğe Yönelik İki Kuramın Değerlendirilmesi; Modern Milliyetçi Kuram ve Etno-Sembolcü Milliyetçi Yaklaşım. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Yayla, A. (2016). *Siyaset Bilimi*. Ankara: Adres Yayınları.
- Yeşilot, O. (2012). *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yeşilot, O. (2021). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Zabunoğlu, H. (2018). Günümüzde Ulus Devlet. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*.
- Zenkovsky, S. (1971). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*. (İ. Kantemir , Çev.) Ankara: İpek Matbaası.
- Zülfiye, İ. (2015). Molla Nasreddin Jurnalında Ana Dil Meselesi. *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi*.

EKLER

EK 1. Orijinallik Raporu Formu

 <p>ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU</p>
<p>ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 24/11/2022</p> <p>Tez Başlığı : Molla Nasreddin Dergisine Göre Azerbaycan'da Milliyetçilik</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 98 sayfalık kısmına ilişkin, 24/11/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 12'dir.</p> <p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☒ Kaynakça hariç 3- ☒ Alıntılar hariç/dâhil 4- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç <p>Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">24.11.2022</p> <p>Adı Soyadı: Mehmet Gökhan ÖZÇUBUKÇU</p> <p>Öğrenci No: 18200000002</p> <p>Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi</p> <p>Programı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı</p> <p>Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora</p>
<p><u>DANIŞMAN ONAYI</u></p> <p>UYGUNDUR.</p> <p style="text-align: right;">_____ Dr. Öğr. Üyesi Kutay ÜSTÜN</p>

EK 2. Etik Kurul Muafiyet Formu

 <p>ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 24/11/2022</p> <p>Tez Başlığı: Molla Nasreddin Dergisine Göre Azerbaycan'da Milliyetçilik</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">24.11.2022</p> <p>Adı Soyadı: Mehmet Gökhan ÖZÇUBUKÇU</p> <p>Öğrenci No: 18200000002</p> <p>Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi</p> <p>Programı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı</p> <p>Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora</p>
<p><u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u></p> <p style="text-align: center;">_____ Dr. Öğr. Üyesi Kutay ÜSTÜN</p> <p>Detaylı Bilgi: https://www.ardahan.edu.tr/birim.aspx?id=1002003 Telefon: 0-4782117522 Faks: 0-4782117523 E-posta: sbe@ardahan.edu.tr</p>

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Mehmet Gökhan ÖZÇUBUKÇU

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Yüksek Lisan Öğrenimi: Ardahan Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana
Bilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce, Rusça, Azerbaycan Türkçesi

Tarih: 24.11.2022